

ԴՐՕՇԱԿ

ISSN 2579-2954

Հայ Յեղափոխական Դաշնակցության Պաշտոնաթերթ

(75-րդ տարի) Թիվ-8 (1654)

Օգոստոս 2021

Բովանդակություն

«Դրոշակ» ամսաթերթ
 Հայ Յեղափոխական Դաշնակցության
 պաշտոնաթերթ
 Հիմնադիր՝ «ՀՅԴ պատմության թանգարան
 հիմնադրամ»
 Երևան, Միեր Սկրոպյան փ. 12/1
 Հեռ. (+374) 10-52-18-90
 Էլ. հասցե՝ droshak@arf.am
 Կայք՝ <https://www.droshak.am>
 Գլխավոր խմբագիր՝ Արտաշես Շահբազյան
 Խմբագրական խորհուրդ

1- Առաջնորդող

Գլխավոր գործունը ժողովուրդն է (Էջ 1-2)

2- Քաղաքական

Վարդան Պետրոսյան

Տարածաշրջանային աշխարհաքաղաքականությունը և համահայկական մարտահրավերները (Էջ 3-7)

3- Տարածաշրջանային

Հրազդան Սարգսի Չէլթեան

Թրքական կայսերապաշտության հաշուեյարդարը (Էջ 8-13)

4- Աշխարհաքաղաքական

Արտաշես Շահբազյան

Ռուսաստանը և մենք (Էջ 14-16)

Արտյոմ Տոնոյան

Սյունիքի նկատմամբ ադրբեջանական հավակնությունները և Նախիջևանի խնդրի ազդեցությունը այդ ամենի վրա (Էջ 17-19)

Արմեն Պետրոսյան

Լիբանան. անդունդ գլորվող մերձավորարևելյան Շվեյցարիան (Էջ 20-23)

5- Հայ դատ

Արարատ Հակոբյան

Արձագանք Սևրի պայմանագրին (101-ամյակի առթիվ) (Էջ 24-26)

Անի Մելքոնյան

Հայաստանը միջազգային դիվանագիտական փաստաթղթերում. բախտորոշ պայմանագրեր (Էջ 27-31)

Ալբերտ Մուշեղյան

Բաց նամակ Հյուսիսային Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների Նախագահ Վուդրո Վիլսոնին՝ հայ ժողովրդին Միջազգետքի անապատ արտաքսելու մասին. Բեռլին, 1919 թ. հունվար (Էջ 32-36)

6- Պատմության լուսարձակ

Դերենիկ Կարոյի Մելիքեան

1918 թ. Ուրմիայի հերոսամարտի դերն ու նշանակությունը Մայիսեան ճակատամարտերի յաղթական աւարտի գործում... (Էջ 37-40)

7- Դաշնակցական բեմ

Տիգրան Ճինպաշեան

ՀՀ Դաշնակցության կազմակերպական կառույցին առանձնահատկությունը (Էջ 41-43)

8- Ընկերական գրույցներ

Վրէժ-Արմեն

Ո՛չ ինքնապարտուողականության (Էջ 44)

Գլխավոր գործոնը ժողովուրդն է

Միքայել Նայրանոյան

19-րդ դարի վերջերին հրապարակ իջած հայկական առաջին կուսակցությունները, որդեգրելով հայության և Հայաստանի ազատագրության գաղափարներ, իրենց վերջնապատակին հասնելու կարևոր պայման էին համարում ժողովրդի լուսավորությունը: Նրանք տեսնում էին, որ անկիրթ ու չլուսավորված հասարակությունը գուրկ է ոչ միայն ազատության ու անկախության ձգտումից, այլև արժանապատվության զգացումից: Իր ստրկական գոյությունը նա համարում է իրենից վեր ուժերի նախանշած ճակատագիր և կամազուրկ հնազանդությամբ կրում է այդ «ճակատագրի» բոլոր հարվածներն ու անիրավությունները: Այդպիսի հայը, ունակ չլինելով ըմբռնելու իրեն պատուհասող մշտական ողբերգությունների խորքային պատճառները, երբ սեփական բնօրրանում քոչվոր նվաճողի ճորտն է, երբ եկվորը սեփական քմահաճույքով կարող է խլել նրա հողը, տունը, պապենական ինչքը, «կինն ու աղջիկը», բնականորեն անընդունակ է նաև ընդվզելու այդ պարտադրվող իրողությունների դեմ: Մեր առաջին մեծ հեղափոխականներից մեկը՝ Միքայել Նայրանոյանը, իր «Մանկության օրեր» բանաստեղծության մեջ գրում է.

**«Գիտակցությունը հաջորդեց սորան,
Ազգի վիճակը ծանրացավ սրտիս»:**

Ակնհայտ է այն միտքը, որ ազգի վիճակի ըմբռնումն ու դրանից ծնված ապրումները ի հայտ են գալիս, երբ անձը գիտակցություն է ձեռք բերում: Աբովյանի, Պատկանյանի, Նայրանոյանի, Բաֆֆու և մյուս լուսավորիչների ցանած կայծերից ծլարձակեց ու տարածվեց ազգային-հեղափոխական շարժումը, որը,

երեսնամյա պայքարի ճանապարհ հաղթահարելով, հանգեց հայության և հայոց հայրենիքի մնացորդացի փրկությանը:

Կյանքը փաստել և փաստում է, սակայն, որ կրթության, ազգային ու բարոյական դաստիարակության գործը կամ, լայն առումով, լուսավորչական առաքելությունը պետք է լինի ժողովրդի գիտակցությունը խավարի մեջ խարխափումներից, կեղծ նախապաշարումներից և արժեքներից զերծ պահելու հարատև աշխատանք:

Վերն ակնարկված երեսնամյա պայքարի շնորհիվ վերականգնված հայոց պետականությանը պատուհասեցին աղետներ, որոնք նույնպիսի «հիվանդության» հետևանք էին: Բախտորոշ 1919 թվականին, երբ հայոց մեկամյա պետությունը հաղթահարում էր սովն ու համաճարակը և ոտքի էր կանգնում, երբ զբաղված էր թուրք-թաթարական ու քրդական ներքին խռովությունները ճնշելով, հայության անառակ զավակները Ռուսաստանից ու Կովկասից Հայաստան ներմուծեցին բոլշևիզմի վերազգային վարդապետությունն ու նպատակները: Ազգային ազատագրության գաղափարախոսությանը, որը սեփական ինքնության ու պետականության կայացման հիմքն էր, հակադրվեց դասակարգային գաղափարախոսությունը: Պատերազմներից, կոտորածներից, սովից ու համաճարակներից ուժասպառ ժողովրդին փորձ արվեց համոզելու, թե իր թշնամին թուրքը չէ, օտարը չէ, այլ նա, ով տասնամյակներ շարունակ առաջնորդել է իրեն հրի ու սրի միջով և այժմ էլ փոթորիկների միջով վարում է իր պետության դեկը: Այս թիրախավորված քարոզությունը ազգային բուրժուազիայից, դասակարգերից ու սոցիալական պայքարներից զերծ երկրում դժբախտաբար հաջողվեց ցեցի պես տարածել հատկապես զենքը վայր չդրած զինվորականության շրջանում: Փլուզվեցին օրեցօր ամրապնդվող ու մեծացող, պատմական մեծագույն հեռանկարներ փայփայող երկրի հիմնասյուները, թուրքի ու բոլշևիկի հետ գործակցած հայ դավաճաններին հաջողվեց կործանել ամեն ինչ, մասնակցել երկրի մաս-մաս վաճառքին և նրա՝ փոքրացած, բոլշևիկյան մուրճի ու թուրքական սալի արանքում կքած հատվածը հանձնել օտարի և նրա տեղական խամաճիկների կառավարմանը:

Պատմությունը վերհիշելու համար չէր այս անդրադարձը, այլ փաստելու, որ մեկ անգամ ապրվածը դժբախտաբար նաև կրկնվում է: Այն, ինչ տեղի ունեցավ Հայաստանում հարյուր տարի անց, ազգային ողբերգության սցենարի վերախաղարկումն էր:

Անկախացած և ազատագրված Արցախի հետ պատմական նոր հորիզոնների առջև գտնվող երկրում հաջողվեց զանգվածային գիտակցության հեղաշրջում իրականացնել և պայքարի սլաքն ուղղել դեպի ներս:

Պետությանը իր հիմնական խնդիրներից, արտաքին մարտահրավերներից շեղելը, այսպես կոչված, նախկին թալանչիների դեմ ներքաղաքական հալածանքների սանձազերծումը այլ բան չէին, քան դասակարգային պայքարի սադրում, ինչն այսօր էլ բախտախնդիր կառավարողների համար շարունակում է համարվել առաջնահերթություն: Մյուս կողմից՝ իր չդադարող ներքին «հեղափոխության» պատճառով երկրի մեկ քառորդը կորցրած, հազարավոր անմեղ մահերի պատճառ դարձած իշխանությունը, դեռ ռազմադաշտի վերածված տարածքներից իր դիակները չհավաքած, գերիներին չազատած, երկրի սահմաններից թշնամու շարունակվող ներթափանցումը չկասեցրած, առիթ ու անառիթ հայտարարում է պատերազմ պարտադրած թշնամու հետ բարեկամության, տնտեսական հարաբերությունների և երկրի հաղորդակցական ուղիները նրա ծավալապաշտական ծրագրերի առջև բացելու մտադրության մասին: Շարունակվող ներքին հալածանքների պայմաններում թուրքարևմտյան թելադրանքին ենթակա իշխանությունը բացարձակապես անտարբեր է գրավյալ Արցախի ճակատագրի նկատմամբ, իսկ իր ղեկավարած պետության սահմանների պաշտպանությունը պատրաստ է հանձնելու ցանկացած օտար պետության: Իսկ ժողովուրդը, որի ուներին հեծած՝ նա շարունակում է պահպանել իր իշխանությունը: Ժողովրդի իշխանապաշտ հատվածի մեջ են նրանք, ովքեր նույն իշխանության թողտվության պատճառով դարձել են բնավեր կամ սեփական բնակավայրում հայտնվել են դարավոր թշնամու թակարդում, նրանք են, ովքեր խոնարհվում ու համբուրում են այն ձեռքերը, որոնք թաթախված են իրենց ու իրենց ազգի զավակների արյան մեջ:

Երբ թեկուզ անհատ անձինք կարող են թույլ տալ իրենց բարձրաձայնել, թե ազատվել ենք Արցախի բեռից, երբ գլուխ են բարձրացնում հայության այս կամ այն հատվածի նկատմամբ իրենց անբարյացակամության մասին խոսողներ, իսկ երկիրը պարտության տարած և շարունակվող անկումը կասեցնելու անընդունակ արկածախնդիրները շարունակում են իրենց կործանարար կառավարումը, նշանակում է, որ լրջորեն խաթարված են տվյալ ժողովրդի ազգային ինքնագիտակցությունը և ինքնապաշտպանական բնագործ: Երբ դասակարգային պայքարի պղտոր ջրերում հայտնված զանգվածների համար ցեղասպան

թուրքն ավելի հանդուրժելի է, քան իրենց երկրի նախկին իշխանավորները, պետք է հասկանալ, որ երկիրը գնում է պետականության կորստի, իսկ նույն ժողովուրդը՝ ինքնառնչացման: Իրողությունն այն է, որ բոլոր պարագաներում գլխավոր գործոնը ժողովուրդն է, որովհետև թե՛ նվիրյալները և թե՛ տակաճը մշտապես և ամենուր լույս աշխարհ են գալիս, իսկ ժողովուրդը որոշում է, թե ում նախապատվություն տալ: Իրականությունը պետք է փոխվի, ինչպես 1918 և 1988 թվականներին, բայց իրականությունը հնարավոր չէ փոխել՝ ժողովրդին փոխարինելով մեկ ուրիշով: Հայ ժողովուրդը այս միակն է, և մնում է փոխել նրան կամ, այլ խոսքով, լուսավորել նրա մթագնած ու աղավաղված գիտակցությունը, արթնացնել նրա ազգային ինքնագիտակցությունը, հիշողությունը, արժանապատվությունն ու ըմբոստ ոգին: Հետպատերազմյան յոթ ամիսների պայքարի ընթացքում հաջողվեց այդ հեղաշրջումը առաջ բերել հսկայական զանգվածների շրջանում, բայց, վախենալով այդ ընթացքից, խորամանկ ու նենգ ինքնակոչ կանխեց զարգացումները՝ կազմակերպելով վաղաժամ ընտրություններ: Հնարավոր դարձավ ուռճացող ազատագրական պայքարը ժամանակավորապես շեղել իր ուղուց, բայց հնարավոր չէ կասեցնել դրա օրինաչափ ընթացքը ընդհանրապես: Լուսավորչական ու դաստիարակչական ջանքերի շնորհիվ զանգվածների գիտակցությունը պետք է ազատագրվի հայրենադավ և հակահայ ուժերի գերությունից: Այդ աշխատանքի ոչ գլխավոր, բայց կարևոր ամբիոնը կարող է դառնալ խորհրդարանը: Կրկնենք ևս մեկ անգամ, որ մրցակցությունը քաղաքական ուժերի մեջ չէ, այլ քաղաքական նպատակների՝ կկասեցվի, թե՛ կշարունակվի հայ ժողովրդի և հայոց պետականության կործանումը: Հայության ներկա սերունդները կանգնած են անցյալի ու ապագայի առջև պատմական պատասխանատվության հանդիման: ■

Տարածաշրջանային աշխարհաքաղաքականությունը և համահայկական մարտահրավերները

Վարդան Պետրոսյան
ԵՊՀ ընդհանուր լեզվաբանության ամբիոնի վարիչ

1. Տարածաշրջանային աշխարհաքաղաքականության հիմնական միտումները

Աշխարհի քաղաքական քարտեզի վերաձևումը, ըստ էության, չդադարող գործընթաց է, բայց այդ երևույթը տեսանելի է դառնում, երբ տեղային (լոկալ) խմորումներն ակտիվանում են նվաճողական պատերազմների, նոր ժամանակներում՝ նաև գունավոր հեղափոխությունների տեսքով: Երկրորդը միայն առաջին հայացքից կարող է ներքին գործընթաց թվալ, իսկ իրականում այն նույնպես մեծ տերությունների կողմից քաղաքական ազդեցության ոլորտների վերաբաշխման անմիջական ցուցիչներից է: Ասվածի վառ օրինակներն են դեպի Արևմուտք ձգտող Ուկրաինան և Վրաստանը՝ իրենց «մայդանային» և «վարդերի» հեղափոխություններով, որոնք շուրջ մեկ տասնամյակ փորձում են ռուսական ազդեցության դաշտի ձգողականությունը հաղթահարել ՆԱՏՕ-ին ինտեգրվելու ճանապարհով, սակայն դեռևս հեռու են դրանից: Ըստ ամենայնի, նման նպատակ է հետապնդում նաև 2018-ին Հայաստանում իշխանափոխություն իրականացրած «քայլողների» խմբակը: Մեր «թավշյա հեղափոխություն» կոչվածը խորքում նույնպես գունավոր հեղափոխություն էր և հրահրվել ու ուղղորդվել է նույն քաղաքական կենտրոններից, ինչ որ ուկրաինականն ու վրացականը:

Այդպես եղել է միշտ՝ պետական կազմավորման ստեղծման շրջանից ի վեր, և, ըստ ամենայնի, այդպես լինելու է միշտ: Օրինակ, փոքրասիական տարածաշրջանում, որի բնիկ էթնոսներից ենք նաև մենք՝ հայերս, նշված գործընթացները սկիզբ են առել առնվազն մ.թ.ա. 5-4-րդ հազարամյակներից (Ակկադական տերություն, Արատտա, Ասորեստան և այլն) և շարունակվում են մինչ օրս: Այդ շրջանից ի վեր տարածաշրջանի քաղաքական պատմությունը մի քանի, ընդհանուր առմամբ՝ երեքից հինգ հարյուր տարին մեկ թևակոխել է որակական ակտիվության նոր փուլ. փոխվել են գլխավոր դերակատարները (հմա՝ տարածաշրջանային աշխարհաքաղաքական կենտրոնները), փոխվել են աշխարհի քաղաքական քարտեզի վերաձևման եղանակները, բայց չի փոխվել դրանց բուն էությունը:

Մինչև ԽՍՀՄ-ի փլուզումը, որը պաշտոնական ձևակերպում ստացավ Բելովեժյան պայմանագրով (1991 թ., դեկտ. 8), աշխարհի քաղաքական քարտեզի վերջին գլոբալ վերաձևումը տեղի էր ունեցել Երկրորդ աշխարհամարտից հետո՝ Պոտսդամի կոնֆերանսում (1945 թ., հուլ. 17 – օգոս. 2): Դրանից հետո աշխարհը, ըստ էության, շուրջ հիսուն տարի ապրեց երկբևեռ կառուցվածքով: Բևեռներից մեկը ձևավորվել էր ԽՍՀՄ-ի շուրջ (սոցիալիստական ճամբարի երկրներ), մյուսը՝ ԱՄՆ-ի՝ ներառելով հիմնականում Կենտրոնական և Արևմտյան Եվրոպայի երկրները:

ԽՍՀՄ-ի փլուզումից հետո աշխարհը միաբևեռ դարձնելու, այն է՝ իր առանցքի շուրջը վերակազմավորելու ԱՄՆ-ի ձգտումը այսօր էլ ավելի հեռու է իրողություն դառնալուց: Ավելին, անցած երեք տասնամյակների ընթացքում բավականաչափ հզորացել է ոչ միայն Ռուսաստանի Դաշնության (ՌԴ)՝ որպես ԽՍՀՄ-ի հիմնական իրավահաջորդի ռազմական ներուժը, և վերջինը տարբեր տարածաշրջաններում լուրջ հակազդեցություն է ցույց տալիս ԱՄՆ-ի վերոհիշյալ նկրտումներին, այլև ձևավորվում է երրորդ բևեռը՝ ի դեմս Չինաստանի Ժողովրդական Հանրապետության (ՉԺՀ): Իսկ ՉԺՀ-ի քաղաքական և տնտեսական շահերը գոնե ներկա փուլում ավելի համադրելի են ՌԴ-ի համապատասխան շահերի հետ, քան՝ ԱՄՆ-ի: Բացի այդ, ԱՄՆ-ը (այս դեպքում կարելի է ասել՝ սոցիալապես Արևմուտքը) նշված համատեքստում գրեթե անհաղթահարելի դիմադրության է հանդիպում նաև տարածաշրջանային այլ խաղացողների, օր.՝ Իրանի Իսլամական Հանրապետության (ԻԻՀ) կողմից և ժամանակ առ ժամանակ հարկադրված է լինում մեղմել իր կոշտ դիրքորոշումները: Իհարկե՝ որպես «միջանկյալ միջոց»: Ըստ էության, աշխարհի քաղաքական քարտեզի վերաձևման շրջանակներում էր նաև այսպես կոչված «արաբական գարուն» ծրագրի գործարկումը, որից Թուրքիան՝ իբրև ԱՄՆ-ի ռազմավարական դաշնակից, փորձում է առավելագույն օգուտները քաղել՝ ծավալվելով դեպի Օսմանյան կայսրության երբեմնի սահմանները: Արաբական աշխարհում Թուրքիայի հիմնական գոհերն են առաջիմ Սիրիան և Իրաքը, որոնց տարածքներում շուրջ մեկ տասնամյակ չդադարող ռազմական գործողությունները վաղուց ավարտված կլինեին այդ երկրների պարտությամբ, ընդ որում՝ տարածքային զգալի կորուստներով, եթե չլիներ ՌԴ-ի օգնությունը Սիրիայի Հանրապետությանը, ԻԻՀ-ի աջակցությունը Իրաքին (ոչ բացահայտ), ինչպես նաև՝ վերջինիս տարածքում ԱՄՆ-ի կողմից Թուրքիային հակակշռող դերը: Սակայն շատ ավելի վտանգավոր են Թուրքիայի

ծավալապաշտական նկրտումները դեպի Արևելք, մասնավորապես՝ Միջին Ասիա, դեպի այսպես կոչված «թուրանական տափաստանները», որտեղից միջնադարում դուրս են եկել թուրքական ցեղախմբերը և մորելիս նման իրենց ճանապարհին ոչնչացնելով ամեն ինչ՝ հասել մինչև Միջերկրականի ափերը, կործանել Բյուզանդական կայսրությունը (1453 թ.)՝ նրա տեղում հիմնելով իրենցը՝ Օսմանյանը: Ակնհայտ է, որ Թուրքիան, որպես շիրմա օգտագործելով Առաջավոր Ասիայի մի շարք ժողովուրդների (երկրների) հետ ունեցած էթնիկական և կրոնական ընդհանրությունները, փորձում է դառնալ նոր աշխարհաքաղաքական կենտրոն՝ ԱՄՆ-ի, ՌԴ-ի և ՉԺՀ-ի կողքին: Իհարկե, միանություն կլինի կարծել, որ Արևելքի մահադական երկրների (օր.՝ Պակիստանի, Ղազախստանի, Ադրբեջանի) քաղաքական վերնախավերը չեն գիտակցում Թուրքիայի իրական նպատակները, բայց մեծ հաշվով վերջինի սկսած խաղը առայժմ և մոտ ապագայում փոխշահավետ է: Օր.՝ Ադրբեջանը 2020-ի 44-օրյա պատերազմում Թուրքիայի գործուն աջակցությամբ հաջողության հասնելով (մեր կարծիքով՝ ժամանակավոր) Ղարաբաղյան հակամարտությունը ռազմական ճանապարհով հանգուցալուծելու իր նախաձեռնության մեջ՝ ոչ միայն վերադարձրեց առաջին պատերազմում (1990-ականներ) կորցրած տարածքները, այլև նախկին ԼՂԻՄ-ի որոշ մասեր և հաչս տարածաշրջանային տերությունների՝ մեծացրեց իր քաղաքական կշիռը, իսկ այժմ փորձում է հաղթողի դիրքերից խոսել հայկական երկու հանրապետությունների հետ: Մի բան, որը նախկինում՝ շուրջ 26 տարի, նրան չէր հաջողվում ոչ մի կերպ: Ղազախստանը ԵԱՏՄ-ի և ՀԱՊԿ-ի անդամ է, և թվում է՝ դրանով երաշխավորված է նրա և՛ տնտեսական, և՛ քաղաքական անվտանգությունը, բայց «Թուրքալեզու պետությունների համագործակցությանը» Ղազախստանի անդամակցությունը ոչ միայն անվտանգության լրացուցիչ երաշխիքներ է պարունակում, մեծացնում նրա կշիռը թուրքական ժողովուրդների աչքում, այլև ավելի ևս կարևորում նրա դերը նույն ՀԱՊԿ-ի և ԵԱՏՄ-ի շրջանակներում՝ ակնարկելով, որ վերջիններն իր քաղաքական և տնտեսական անվտանգության միակ երաշխավորները չեն: Ըստ այդմ՝ Ղազախստանն իրեն ավելի անկաշկանդ է զգում ՌԴ-ի առանցքի շուրջը ձևավորված վերոհիշյալ երկու կառույցներում, ի տարբերություն, օրինակ, Բելառուսի, որի ղեկավարը Արևմուտքի «գրոհներին» դիմագրավելու այլ տարբերակ չունի, քան ՌԴ-ի օգնությանն ապավինելը:

Թուրքիան իր նպատակները հետապնդում է՝ հմտորեն օգտվելով Արևմուտքի և ՌԴ-ի միջև առկա հակամարտությունից՝ խուսանավելով այդ երկու բևեռների միջև: Թե որքան կշարունակվի այդ խաղը, դժվար է ասել, բայց, դատելով վերջին հարյուրամյակի պատմությունից, պիտի կարծել, որ ճիշտ պահին Թուրքիան կկողմնորոշվի՝ որ բևեռում հանգրվանել: Նա դա ցույց է տվել առնվազն երկու անգամ. 1) 1920-ի ամռանը, երբ ի դեմս Քեմալ Աթաթուրքի՝ գործարքի մեջ մտավ բոլշևիկյան

Ռուսաստանի հետ և վերջինի օգնությամբ ոչ միայն չեզոքացրեց Աստանտի երկրների՝ Մեծ Բրիտանիայի և Ֆրանսիայի կողմից իր տարածքային մասնատման սպառնալիքը, առհասարակ դիմագրավեց նրանց ճնշումներին, այլև նպաստեց խորհրդայնացած Ադրբեջանի սահմանների ընդարձակմանը ի հաշիվ պատմական հայկական տարածքների. 2) 1946-ին, երբ արևմտյան երկրների, մասնավորապես ԱՄՆ-ի աջակցությամբ կանխեց խորհրդային զորքերի մուտքն իր տարածք՝ այդպիսով երկրորդ անգամ չեզոքացնելով մասնատման վտանգը: Ակնհայտ է, որ այն բևեռը, որում վճռորոշ պահին կհանգրվանի Թուրքիան, չի լինի տարածաշրջանային իր երեքհարյուրամյա (սկսած Պետրոս Մեծի ժամանակներից, երբ Ռուսաստանը Թուրքիայից պոկեց Ղրիմը) հակառակորդի նախաձեռնած դաշինքը: ԱՄՆ-ը փորձում է Թուրքիային՝ որպես ՆԱՏՕ-ի իր դաշնակցի, օգտագործել ՌԴ-ի դեմ, առհասարակ՝ արևելյան տարածաշրջանի գերտերությունների դեմ, այսինքն՝ նաև ԻԻՀ-ի և ՉԺՀ-ի, բայց Թուրքիան այդ խաղին տրվում է այնքանով, որքանով այն տեղավորվում է իր սեփական մտադրությունների ծիրում: Երբեմն նույնիսկ հակադրվում է (օր.՝ ռուսական Ս-400 հակաօդային պաշտպանության համակարգերի գործարքը ՌԴ-ի հետ, որը դեռևս շարունակվում է)՝ այդպիսով, ըստ ամենայնի, բարձրացնելով ԱՄՆ-ի տարածաշրջանային դաշնակիցը մնալու իր գինը:

Մեծ պատերազմը, որի մասին հաճախ է խոսվում վերջին շրջանում, ըստ էության, ձեռնտու չէ հիմնական խաղացողներից և ոչ մեկին: Բացի այն, որ այդպիսի պատերազմը շատ ծանր հետևանքներ կարող է ունենալ բոլոր մասնակիցների համար, նախապես հնարավոր էլ չէ կանխատեսել, թե այն ինչպիսի ելք կունենա, որովհետև հնարավոր չէ կանխատեսել, թե, օրինակ, հակամարտող կողմերի ինչպիսի կազմ կլինի այդ պատերազմում: Այս առումով բացառություն է, թերևս, ԱՄՆ-ը, որը, հեռու գտնվելով ռազմական գործողությունների հնարավոր օջախներից, ինչպես գործող հրաբուխներից, կարող է լինել այդպիսի պատերազմից միակ շահողը, երբ հակամարտող կողմերը բավականաչափ կթուլանան և իր համար հեշտ կլինի թելադրել բոլորին: Ենթադրելի մեծ պատերազմի դեպքում ԱՄՆ-ը մեծ հաշվով կկիրառի նույն մարտավարությունը, ինչ և Երկրորդ աշխարհամարտի տարիներին, երբ մի քանի անգամ հետաձգեց նացիստական Գերմանիայի դեմ 2-րդ ճակատի բացումը, և բացեց միայն այն ժամանակ, երբ պարզ դարձավ, որ ԽՍՀՄ-ը միայնակ կարող է վայելել հաղթողի դափնիները: Իհարկե, ասվածը չի նշանակում, թե հանուն այն բանի, որ պատերազմ չլինի, տարածաշրջանային տերությունները տեղի կտան Թուրքիայի բոլոր հավակնությունների առջև, որովհետև նրանք չեն կարող չհասկանալ, որ այդ դեպքում Թուրքիան իր նպատակներին կհասնի «խաղաղ» նվաճման (Վրաստան) կամ ոչ մեծ կոնֆլիկտներ հրահրելու ճանապարհով (Միդիա, Իրաք), ինչպես որ վարվում է հատկապես վերջին տասը տարիներին: ՌԴ-ը առայժմ նախընտրում է

Թուրքիայի նկատմամբ վարել երկակի՝ մի ձեռքով՝ «համագործակցելու» (իրականում՝ ՆԱՏՕ-ի և Թուրքիայի միջև բացված ճեղքը խորացնելու), մյուսով՝ նրան զսպելու մարտավարություն՝ փորձելով այդ ճանապարհով խուսափել մեծ բախումից կամ առնվազն այն հետաձգել իր համար ավելի նպաստավոր ժամանակների: Այդ խաղը հիշեցնում է անցում մազե կամրջով, բայց, հնարավոր է, որ աշխարհաքաղաքական ներկա իրավիճակում ՌԴ-ի համար նախընտրելին է: Իհարկե, ոչ ՌԴ-ը, ոչ էլ տարածաշրջանային մյուս տերությունները՝ ՉԺՀ-ն և ԻԻՀ-ը, չեն կարող չգիտակցել, որ այս պահի մարտավարությունը հեռանկարային տեսանկյունից գուցե և իրեն չարդարացնի, և Թուրքիայի հետ առճակատումը դառնա անխուսափելի, որովհետև վերջինի հեռահար նպատակները (այսպես կոչված՝ «պլան մաքսիմումը») վերջնասահման չունեն. դրանք ձգտում են այն եզրագծին, որին տվյալ պահին կհասնի իրենց հրանոթներից արձակված արկը (այժմ արդեն՝ բայրաքթարը): Նվազագույնը, որին, ըստ ամենայնի, փորձում է հասնել էրդողայան Թուրքիան՝ որպես նոր տիպի սուլթանություն, Արևելքի գլխավոր խաղացողներից մեկը դառնալն է: Էրդողանի սուլթանական նկրտումների իրագործման ճանապարհին թյուրքական ժողովուրդները, ինչու ոչ՝ առհասարակ կրոնական եղբայրակիցները (այսինքն՝ նաև ոչ թյուրքական մահմեդական ժողովուրդները, օր.՝ պակիստանցիները) պարզապես գործիք են, իսկ նրանց տնտեսական հնարավորությունները՝ սեփական կարողականությունը բազմապատկելու միջոց, որովհետև Թուրքիան չի կարող չգիտակցել, որ մեծ հակամարտության դեպքում իր տնտեսական ռեսուրսները չեն բավարարի տարածաշրջանային գերտերություններից՝ նույնիսկ մեկի, օր.՝ ՌԴ-ի կամ ՉԺՀ-ի հետ չափվելու համար:

Ենթադրվող մասշտաբների հակամարտության դեպքում ԱՄՆ-ի ուղղակի ներգրավվածությունը հավանական չէ (այդ դեպքում անխուսափելի կդառնա Երրորդ համաշխարհայինը), բայց նա կարող է մասնակցել ռեսուրսների մատակարարումով կողմերից մեկին, ըստ ամենայնի՝ Թուրքիային, փորձելով իր ձեռքում պահել վերահսկիչ փաթեթը:

Հայկական երկու պետությունները սեպի պես խրված են Թուրքիայի կայսերական նկրտումների ճանապարհին:

2. Հայկական իրականությունը կամ «Հարատև կոիվ»

Ինչպիսին պիտի լինի մեր վարքագիծը նշված զարգացումների համատեքստում: Թերևս ոմանք կասեն՝ ինչ վարքագծի մասին կարող է մտածել պատերազմում պարտված և այդ պարտությունից դեռևս ուշքի չեկած ժողովուրդը: Ժողովուրդը միգուցե, բայց նրա քաղաքական առաջնորդները և մտավորականությունը այդպես մտածելու իրավունք չունեն, որովհետև այլընտրանքը կարող է լինել ինքնառնչացումը: Ավելին՝ պատերազմում պարտված կողմը, այսինքն՝ մենք, պարտավոր է ոչ միայն արագ

Արաբական գարնան

մտածել, այլև՝ արագ գործել, որովհետև դանդաղելը ևս համարժեք է ինքնառնչացման: Դրա համար մեկ անգամ ևս պիտի արձանագրել որոշ իրողություններ, որոնց գիտակցումը եղել է նաև անցած երեսուն տարիների ընթացքում, բայց որոնք ավելի պարզորոշ մեր առջև ծառայել են հատկապես վերջին պատերազմին հաջորդող շրջանում: Այդպիսիք են.

Ա) Մենք պիտի ելնենք այն իրողությունից, որ Արցախի հիմնահարցը լուծված չէ: Այն կարող է լուծված համարել Ադրբեջանը, որովհետև նրա վիճակը այժմ շահեկան է: Մյուս կողմից՝ ակնհայտ է, որ թշնամին մտադիր չէ բավարարվել ձեռքբերածով: Նա միշտ փորձելու է պոկել ավելին՝ ընդհուպ ՀՀ-ին թուլացնելու այն աստիճան, որ վերջինը ոտքի կանգնելու և կրկին պայքարելու հնարավորություն չունենա երկար ժամանակ: Հետևաբար չարդարացված «լավատեսությանը» տրամադրված շրջանակներից հատկապես ետպատերազմյան շրջանում կրկին հնչող տեսակետը, թե մեր անհաջողությունների պատճառը իբրև թե մեր իսկ «առավելապաշտությունն» է, հետևաբար՝ անիրատեսությունը, հակասում է առկա իրողություններին: Որքան էլ լուրջ չընդունենք Ի. Ալիևի պարբերաբար կրկնվող ծավալապաշտական նկրտումները, թե «Զանգեզուրը, Սևանը, Էրիվանը պատմական ադրբեջանական հողեր են» (այլ հարց է, թե ինչպես կարող է քոչվորը ինչ-որ տեղ «պատմական հողեր» ունենալ), իրենք՝ ադրբեջանցիները, գնալով լուրջ են ընդունում հաճախ կրկնվող պատմագիտական այդ կեղծիքը: Ավելին, ինչպես ցույց տվեցին վերջին ամիսների ներհայաստանյան զարգացումները, այդ խայծը կույ է տվել նաև «հայի տակակքը», որին բնորոշ է անհայրենիք՝ ստամոքսային մտածողությունը:

Բ) Ռազմավարական դաշնակցի մասին մեր հանրային պատկերացումներն իրատեսական չեն, որովհետև դրանք չեն տեղավորվում առհասարակ դաշնակցի մասին քաղաքագիտական պատկերացումների տրամաբանության մեջ: Հետևաբար մենք չունենք «ռազմավարական դաշնակից» ըստ մեր հանրային ըմբռնման: Ավելին՝ առհասարակ չեն լինում այդպիսի դաշնակցային հարաբերություններ: 44-օրյա պատերազմը ևս փաստեց, որ, անկախ տարբեր հանգամանքներից, ՀՀ ռազմավարական դաշնակիցը եղել և մնում է ՌԴ-ը, իսկ մեր բնական դաշնակիցներն են

Իրանը և Չինաստանը: Դա այդպես է առաջին հերթին այն պատճառով, որ նշված բոլոր երկրները խնդիրներ ունեն մեր դարավոր թշնամու՝ Թուրքիայի հետ. վերջինի ծավալապաշտական նկրտումները հակադրվում են նրանց պետական շահերին: Բայց այդ երկրները տարբեր կարգի խնդիրներ ունեն նաև Արևմուտքի, մասնավորապես՝ ԱՄՆ-ի հետ, որի հետ մենք առնվազն այդպիսի խնդիրներ չունենք: Եվրոպական տերություններից Ֆրանսիան մեզ բարեկամ պետություն է: Նույնը հնարավոր չէ ասել, օր., Մեծ Բրիտանիայի մասին, որը աշխարհաքաղաքական գործընթացներում դեռևս շարունակում է դրսևորել գորշ կարդինալի իր երբեմնի վարքագիծը: Անգլիական կապիտալը այնքան է սերտաճել թյուրքական պետությունների, այդ թվում՝ ադրբեջանական կապիտալի հետ, որ միամտություն կլինի նրանից հայանպաստ դիրքորոշում ակնկալել նույնիսկ խոսքային մակարդակում: Չմոռանալք, որ Մեծ Բրիտանիան եվրոպական միակ տերությունն է, որը դեռևս չի ճանաչել հայկական ցեղասպանությունը և ՄԱԿ-ի Անվտանգության Խորհուրդի անդամ միակ երկիրն է, որը 44-օրյա պատերազմի ընթացքում վետո դրեց Ադրբեջանի վարքագիծը քննելու առաջարկության վրա: Այդ իմաստով մեր տարածաշրջանում բրիտանական քաղաքականությունը կրկնում է ուղիղ հարյուր տարի առաջվա իր վարքագիծը: 1918 թ. դեկտեմբերի սկզբներին Բաքվում դաշնակիցների զորքերի՝ ազգությամբ բրիտանացի հրամանատար զեներալ-մայոր Թոմսոնը Անդրանիկի զորամասին արգելեց մտնել Շուշի, երբ Ղարաբաղի հայության օգնության կանչով նա արդեն բերդաքաղաքի մատույցների մոտ էր, որովհետև բրիտանացիները հասցրել էին գայթակղվել Բաքվի նավթը տնօրինելու հեռանկարից: Գերմանիայի Դաշնության մասին «բարեկամ» բառը կարելի է գործածել մեծ վերապահումով: Մենք չենք կարող մոռանալ, սակայն, որ ինչպես արցախյան առաջին, այնպես էլ երկրորդ՝ 44-օրյա պատերազմում ՌԴ-ից ենք ստացել կենսականորեն անհրաժեշտ աջակցությունը:

Դաշնակցային հարաբերությունները ենթադրում են փոխադարձություն, բայց արդյո՞ք «քայլողների» վարչախումբը բավարար չափով անկեղծ է եղել մեր դաշնակից երկրների հետ: Դրա վկայությունները չունենք: Հետևաբար վերջին պատերազմում մեծ հաշվով մենք հնձեցինք այն, ինչ ցանել էին «քայլողները»: Սկզբունքորեն հարցի էությունը չի փոխվում նույնիսկ այսպես կոչված «Լավրովյան պլանի» առկայության պայմաններում: Դաշնակիցների հետ հարաբերություններում «քայլողների» վարքագիծը հնարավոր չէ բնորոշել այլ կերպ, քան՝ երկդիմի, որը քաղաքական տգիտության դրսևորում է, եթե չասենք՝ դավաճանություն ազգային շահերի դեմ, անկախ այն բանից, այդ վարքագիծը պետության արտաքին քաղաքական կուրսի վեկտորների քողարկված փոփոխության արդյունք է, թե՛ պարզապես անգրագիտության: Գաղտնիք չէ, որ Ռուսաստանին անդրկովկասյան տարածաշրջանը անհրաժեշտ է ամբողջությամբ կամ առնվազն պետք

Կ. Պոլսի գրավումը թուրքերի կողմից

է, որ Վրաստանն ու Ադրբեջանը վերջնականապես անցում չկատարեն հակառակորդ ճամբար՝ ՆԱՏՕ: Հասկանալի է, որ ՌԴ-ի կողմից կարող են լինել Ադրբեջանին մեր ազգային-պետական շահի, առաջին հերթին՝ Արցախի հաշվին գոհացնելու փորձեր: Հասկանալի է նաև, որ մեծ հաշվով ՌԴ-ի համար Էական չէ՝ այս կամ այն տարածքը կլինի ՀՀ-ի կազմում, ԱՀ-ի կազմում, թե Ադրբեջանի, կարևորը՝ որ ինքը գոնե մասամբ գոհացնի բոլոր կողմերին էլ (ամեն մեկին յուրովի) և առանց լուրջ խնդիրների, տարածաշրջանը պահի իր հակակշռի տակ: Սակայն դա դեռևս չի նշանակում, որ մենք էլ պիտի ունենանք ավանդական հայկական հարսի պահվածք, ինչպիսին որ այսօր է (իհարկե՛ առերևույթ, որովհետև, ինչպես նշեցինք, «քայլողները» երկդիմի խաղի մեջ են): ՌԴ-ն առաջ է մղում իր քաղաքական օրակարգը, մենք էլ պիտի հնարավորինս առաջ մղենք մեր ազգային-պետական շահից բխող օրակարգը: Մենք հետևողականորեն և հնարավոր բոլոր միջոցներով պիտի հետապնդենք մեր ազգային-պետական շահը, եթե նույնիսկ այն ոչ միշտ է համադրվում մեր ռազմավարական դաշնակցի տարածաշրջանային հետաքրքրությունների հետ: Այդ առումով կարող է ուսանելի լինել հենց մեր թշնամու՝ Ադրբեջանի գործելաոճը, որը, ի դեպ, ՌԴ-ի «ռազմավարական դաշնակիցը» չի համարվում: Վաղուց է նկատվել, որ մեր ազգային շահերից բխող վարքագիծ չի կարող դրսևորել կապիտուլյացիոն փաստաթուղթ ստորագրած իշխանությունը և չի էլ դրսևորում: Հետևաբար պետք են իշխանություններ, որոնց քաղաքական փորձառությունը, ազգային շահերի խորքային գիտակցումը և միջպետական հարաբերություններում դրանք առաջ տանելու հաստատականությունը կասկածներ չեն հարուցի: Այլևս արքիոմատիկ ճշմարտություն է, որ «քայլողների» վարչախումբն ի վիճակի չէ այդպիսի կեցվածք դրսևորել, բայց նաև ակնհայտ է, որ պողոսը, որը իբրև թե «պողպատե մանդատով» է օժտել «քայլողներին», ունակ չէ ընկալելու այդ արքիոմատիկ ճշմարտությունը: Պողոսը մնացել է «ներկանախկին» հանկերգի վրա, նա ունակ է ընկալելու միայն տվյալ պահի իր նեղ մասնավոր շահը: Պողոսը չունի Հայրենիքի և Պետականության խորքային ընկալում: Ընդ որում, խոսքը միայն հայաստանցի պողոսի մասին չէ, այլև համահայկական պողոսների: Հետևաբար,

ազգային խնդիրների լուծման ճանապարհին պողոտան ընդհանրապես դաշնակից չէ: Ավելի հավանական է հակառակը, ինչպես հունիսի 20-ի արտահերթ խորհրդարանական ընտրությունների ժամանակ: Պողոտը շարունակում է մնալ իրեն «երեք միլիոն վարչապետներից մեկը» զգալու թմբիրի մեջ: Նրան թվում է, թե քաղաքական ընդդիմությունը բարձրագույն կարգախոսների քողի տակ փորձում է խլել իր իրականում չունեցած իշխանությունը:

Գ) Առանց ազգային նկարագրով, փորձառու, ինտելեկտուալ, պետական արժեքների խոր ըմբռնումով իշխանությունների, մենք ոչ միայն չենք կարող հաջողություններ ունենալ որևէ բնագավառում, այլև մեծ է վտանգը, որ հերթական անգամ կարող ենք կորցնել պետականությունը: Ակնհայտ է նաև, որ պողոտաների «պողպատե մանդատով» օժտված «քայլողների» վարչախումբը, չապասելով նույնիսկ նոր կառավարության ձևավորմանը, ետընտրական շրջանում նախահարձակ է լինում, որպեսզի քաղաքական ընդդիմությանը հարկադրի նահանջել և հաշտվել իր պարադոքսալ գոյության հետ: Նույնքան ակնհայտ է, սակայն, որ առկա իրավիճակի հետ հաշտվելը համագոր է այս անհայրենիք վարչախմբի մեկ այլ տեսակի վերածվելուն, այսինքն՝ դավաճանի: Ուստի, անկախ հունիսյան արտահերթ ընտրություններում ԿԸՀ-ի արձանգրած և ՄԴ-ի վավերացրած արդյունքներից, ազգային-պետական շահի հրամայականն է՝ «կառավարական օբյեկտներից» օտարել «քայլողների» վարչախումբը:

Դ) Ազգային-պետական շահը գերակա է ամեն ինչի նկատմամբ: Այդ գիտակցումը, սակայն, չունեն հատկապես նրանք, որոնք ի պաշտոնե պարտավոր էին այդպիսի բարձր գիտակցական վարքագիծ դրսևորել: Խոսքս վերաբերում է և՛ իշխանական բուրգի գազաթնամերձ պաշտոնյաներին, որոնց ճնշող մեծամասնությունը անցած ութ ամիսների ընթացքում ապացուցեց, որ չունի Հայրենիքի և Պետականության տարրական ըմբռնում, և՛ հատկապես Սահմանադրական դատարանին, որը պարզապես գործեց պիղատոսաբար (իհարկե, պարզ է, որ ՄԴ-ի բոլոր անդամները չեն ունեցել նույն դիրքորոշումը, բայց ինչպես օրենքի, այնպես էլ դրսից դիտողի տեսանկյունից ՄԴ-ն միասնական մարմին է): Իհարկե, թե՛ առաջին, թե՛ երկրորդ կարգի պաշտոնյաների նմանօրինակ վարքագիծը նորություն չէ: Պետական չինովնիկը, մասնավորապես՝ բարձրաստիճանի չինովնիկը այդպիսին է եղել բոլոր վարչակազմերի ժամանակ: Բայց կա մի էական տարբերություն. նույնը չեն ժամանակները: Անցած երեսուն տարիների ընթացքում մենք չենք ունեցել հասարակության պատակավածության և պետականության վտանգավածության այնպիսի բարձր աստիճան, ինչպիսին որ առկա է նիկոլական Հայաստանում: Եվ որ ավելի վտանգավոր է՝ ետպատերազմյան նիկոլական Հայաստանում: Իրավասու բարձրաստիճանի պաշտոնյաներից և հատկապես ՄԴ-ի անդամներից ակնկալվում էր սեփական «ես»-ից վեր կանգնելու, իրենք իրենցից հասուն լինելու գիտակցականություն,

«Թավշյա հեղափոխության» հանրահավաք Երևանում

բայց նրանք այդ առումով ոչնչով չտարբերվեցին շարքային պողոտից: Մասների վրա կարելի է հաշվել նշված բարձր չափանիշով քննություն բռնած պաշտոնյաներին:

Ե) Իրավիճակը պահանջում է համազգային ներուժի առավելագույն համախմբում: Բայց ինչի կամ ում շուրջ համախմբվեն ազգային ուժերը: Մի իշխանության, որը մեզ պատուհասած աղետի գլխավոր մեղավորն է, բայց չունի իր մեղքի գիտակցումը: Մի իշխանության, որի ոչ միայն պատերազմական, այլև ետպատերազմյան շրջանի վարքագիծը ուղղակի հակապետական է: Պետական բարձրաստիճանի չինովնիկների ճնշող մեծամասնության վարքագիծը ուղղակի նողկալի է: Դա ոչ միայն պետական ապարատի բարոյալքման բարձր աստիճանի ցուցիչ է, այլև, որ ավելի վտանգավոր է, հասարակական գիտակցության խոր անկման ցուցիչ:

Այս պայմաններում ո՞վ է ազգային-պետական շահի իրական կրողը, ում հետ պիտի դաշնակցել պետականության նավը վերջնական կործանումից փրկելու համար: Կարծում ենք՝ այդ հարցերի պատասխանները փնտրելիս ուղենշային պիտի լինի երկու սկզբունք. 1) երբ վտանգված է ազգային-պետական շահը, այն պաշտպանելու ճանապարհին ընդունելի կարող են լինել բոլոր մեթոդները, 2) հայկական պետականության վերելքը կարող է լինել միայն Արցախի հետ միասին:

Չնայած վերը ներկայացված զգալիորեն խճողված իրականությանը, որն առանձնապես լավատեսության նախադրյալներ չի պարունակում, ելքը մեկն է՝ համազգային առողջ ներուժի համախմբումը: Իրատեսական չէ մտածել, թե առնվազն կարճաժամկետ հեռանկարում պողոտան ու պիղատոսը կգիտակցեն իրենց վարքագծի կործանարարությունը պետականության համար: Իսկ հանուն այդ համախմբումն իրողություն դարձնելու մեզ անհրաժեշտ է պայքար քրիստավորյան ըմբռնումով, այն է՝ «Հարատև կոիվ», որպեսզի «պողպատե մանդատով» հրապուրվածները ի վերջո գիտակցեն՝ քանի դեռ չկա անկեղծ նվիրում ազգային արժեքներին և չկա դրանք կենսագործելու պողպատե կամք, չի օգնի որևէ մանդատ: Այդ ճանապարհին ազգային իշխանությունների առաջին քայլերից մեկը պիտի լինի մեր բնական դաշնակիցների հետ հարաբերությունները վստահության նոր մակարդակի բարձրացնելը:

Թրքական կայսերապաշտության հաշուեյարդարը

Հրազդան Մարգսի Զեյթլեան

Մթնոլորտի ճարտարապետական գրասենեակի հիմնադիր, (Լուս Անճըլէս), հրապարակագիր և բանաստեղծ

Արցախի գոյամարտին 2020-ի վերջաորությունները մեր ձախողությունները բացատրել փորձող երկու սխալական մտեցումներ լայն տարածում գտան հայկական քաղաքական մամուլին մեջ և ընկերային ցանցերուն վրայ՝ հակառակ իրենց պարզունակ և կրկնաբանական տրամաբանություններին:

Առաջինը, որ թէև հազիվ թէ համոզեց Հայաստանի յունիստան ընտրություններու քուէարկածներէն քիչ մը անելի քան մէկուկէս առ հարիւրը միայն, կը շարունակուի առաջ քշուիլ Լևոն Տէր-Պետրոսեանի և ՀԱԿ-ի կողմէ և այն է, որ ձախողեցանք, քանի որ չհետապնդեցինք հարցի լուծման անելի «լուրջ», անելի «ռացիոնալ» մտեցում, ինչպէս իրենք կը սիրեն ըսել (երևի հայերէն «բանական» բառը չգործածելով անելի հաւատալի կը դառնայ իրենց տեսակէտը): Ըստ ասոնց՝ անելի ռացիոնալ մտեցում մը եղած պիտի ըլլար նախկին ԼՂԻՄ-ի շուրջ մեր՝ ինստիտուցիոնալ թուականներուն ազատագրած պատմական հայապատկան հողերը արագ վերադարձնելը «փոխզիջումներով» վաստկելու համար ապագային Արցախի մէջ դարձեալ ինքնավարութեան քուէարկութիւն անցկացնելու իրաւունքին խոստումը ազերի «գաղթականներուն վերադարձնել» ետք: Պարզապէս զանազանական է այս մտեցումը, քանի որ հակառակորդ կողմերէն միայն մե՛նք է, որ միշտ «փոխզիջումներով» զբաղուեցանք, իսկ «Ատրպէյճան» միայն ու միայն մերժեց ՈՐԵԽԷ «փոխզիջում»:

Երկրորդ մտեցումը՝ մանրավաճառուած Նիկոլ Փաշինեանի կողմէ, որ իր մատչելիութեամբ համոզեց ձախողութենէն խոնջած մեծամասնութիւնը, այն է, որ մենք ձախողեցանք 2020-ի վերջաորություններ, քանի որ, ըստ Փաշինեանի, ամէն ինչ սխալ ըրած էինք մինչև 2018 թուականը, և բաւարար ժամանակ չէր եղած 2018-2020 թթ. սխալները շտկելու...

2020 թուականի վերջաորությունները Արցախի գոյամարտի մէջ մեր ձախողությունները իրականութեան մէջ կատարելապէս ուրիշ և անելի բանական բացատրութիւն ունին ու անելի պարզ պատճառ:

Փետրուար 1988-ին Արցախեան շարժումը սկսաւ Ստեփանակերտի մէջ ո՛չ տեղական ինքնավարման պահանջով (Արցախը խորհրդային լուծի տակ «ինքնավար» մարզ մըն էր, ԼՂԻՄ, արդէն ըստ կարգավիճակի սահմանումին), այլ Արցախի՝ Ատրպէյճանէն անկախացումին և Հայաստանին միացումին պահանջով: Արցախեան շարժումը շուտով վերածուեցաւ հայկական աննախադէպօրէն մասսայական ազգային շարժումի մը թէ՛ Արցախի և թէ՛ Հայաստանի մէջ, շարժումի մը, որու հիմնական առաջատար նպատակը խորհրդային իշխանութեան կողմէ թրքական ժողովուրդներու սիրաշահման զոհաբերումը Արցախի՝ Ատրպէյճանի բռնակցման պատմական անարդարութեան և Հայաստանէն մասնատումին պրբագրումն էր: Ազգային արդարութեան վերահաստատման այդ հզօր շարժումը դարձաւ,

առանց որևէ չափազանցումի, այն կայծը, որմէ սկսան խորհրդային ապագային կառուցուածքին փլուզման խարոյկը և խորհրդային իշխանութեան փոշիացումը, երբ մէկը միսին ետևէ խորհրդային լուծի տակ ազգ-հանրապետությունները, ներառեալ Ռուսիան, ոտքի կանգնեցան՝ անկախութիւն հռչակելով:

Արցախի՝ Ատրպէյճանին կցումը 1923-ին Ստալին բռնապետի ֆիլաթով խորհրդային իշխանութեան կողմէ թրքական կայսերապաշտութեանը սիրաշահելու և դրամատիրական Արևմուտքի դէմ դարձնելու դաւ մըն էր, որ յաջողելու ոչ մէկ գրաւական ունէր, և որ լման ձախողեցաւ, երբ Թուրքիա դարձաւ և մնաց ՆԱԹՕ-ի անդամ ցայսօր:

Քանի որ Արցախը խլուած էր Հայաստանէն թրքական կայսերապաշտութեան սիրաշահման համար հիմնականօրէն (ուրիշ պատճառ գոյութիւն չունէր հայ մեծամասնութեամբ պատմականօրէն հայապատկան այս շրջաններուն՝ Հայաստանէն պոկումին), ուրեմն Արցախի խլումը անուղղակի արգասիքն էր և ըստ արդիւնքի բաղկացուցիչ մասը հայութեան թիւի՝ բռնութեամբ նուազեցման, Հայաստանի մասնատումին և տկարացումին օսմանեան իրթիհատական, քեմալական թէ՛ յետքեմալական թրքական պետութեան շարունակական կայսերապաշտական քաղաքականութեան պատմական չարիքին: Ուրիշ խօսքով՝ Արցախի անկախացման դատը մասնիկն էր հայ ժողովուրդի դիմադրութեան՝ թրքական կայսերապաշտական պետական քաղաքականութեան, որ 19-րդ դարու վերջէն սկսեալ կը նպատակադրէ ուղղակի և անուղղակի միջոցներով հայութեան ջնջումը և Մեծ եղեռնէն ետք վերապրած Հայաստանի մասնատումն ու շարունակական տկարացումը:

Արցախի 1990-ական թուականներու ազատամարտիկներուն համար Արցախի դատը մասնիկն էր մասնատումը Հայաստանի վերաամբողջացման, հայութեան ազգահաւաքին և հայապատկան բռնագրաւումը հողերու ազատագրման ազգային-ազատագրական արդար պայքարին: Արցախի դատի լուծումը առանձին կարելի չէր դիտել ընդհանրապէս

Հայ դատի պատմական լուծումէն: Այս իմաստով Արցախեան գոյամարտը բնական շարունակութիւնն էր 1970/80-ական թուականներու Հայ դատի լուծումը պահանջող սիփուքեան հայ մարտիկներու պայքարին, պայքար մը, որ իր կարգին պատմական հայ յեղափոխական շարժմանը վերանորոգումն էր:

Արցախեան պայքարը, ուրեմն, բնաշրջական յեղափոխութիւնն իսկ էր պատմական հայ յեղափոխութեան, որ սկսած էր Արցախեան շարժման սկիզբէն ուղիղ մէկ դար առաջ՝ 1880-ական թուականներու վերջաւորութեան: Եւ երբ յատկապէս Արցախի ազատամարտիկներու անսկուն առաջատարութեամբ (ճակատներէն ազդելով հայկական պետական մարտավարութեան ուղղութեան վրայ), նորանկախ Հայաստանի նորաստեղծ բանակի մասնակցութեամբ հայութիւնը յաղթեց 1992-էն 1994-ին, կը թուէր, թէ Արցախի և Հայաստանի վերամիաւորման պատմական ժամը հասած էր:

Յարակարծականօրէն և անբնականօրէն յաղթական կողմին համար, Հայաստանի նորանկախ պետականութեան անդրանիկ ղեկավարութիւնը, առաջնորդուելով Լևոն Տէր-Պետրոսեանի հիմնականօրէն սխալական, բայց տիրապետող մօտեցումներով, այդ ճիշդ մոմէնտին յայտարարեց Հայաստանի ու Արցախի միացումը և անհասկնալիօրէն, հակառակ մեր յաղթանակին, որոշեց ենթարկուիլ մեր շահերը չբաժնող և մեր շահերուն հակասող, իրենց շահերէն մղուած օտար պետութիւններու նենգ և անձնատէր խրատներուն, մինչև իսկ Արցախի անկախութիւնը չճանչցաւ, բան մը, որ անհեթեթութեան գագաթնակէտն էր և է տակաւին:

Օտար տարբեր պետութիւնները, պայմանաւորուած իրենց շահերով, ընդհանրապէս թրքամետ էին 1994-ին և էն տակաւին, միշտ կը նախընտրեն Հայաստան գործածել իբրև ճնշման լծակ՝ աւելի մեծ թուրքիան և թրքական աշխարհը պահելու իրենց ծիրին մէջ կամ սիրաշահելու իրենց ազդեցութեան շրջանակին մէջ: Անսալ օտար պետութիւններու ոչ անկեղծ յորդորներուն և չճանչնալ Արցախի անկախութիւնը ինստունականներու մեր յաղթանակներէն ետք սխալ մըն էր, որ պատմութիւնը ցոյց պիտի տայ իբրև ամէնէն ծանրակշիռ սայթաքում, և սխալ մը, որ յանգեցաւ մեր վերջին ձախողութիւններուն:

Եթէ ատենին Արցախը Հայաստանի մաս հռչակուած ըլլար, Արցախի վրայ յարձակում Հայաստանի սահմաններուն վրայ յարձակում պիտի ըլլար՝ սկզբունքով կիրառման մէջ դնելով Հայաստանի պաշտպանողական դաշինքները, դաշինքներ, որ չգործադրուեցան 2020-ին՝ ըստ յայտարարութեանց, որովհետև Արցախը Հայաստանի մաս չէր, պաշտօնապէս նոյնիսկ Հայաստանի համար:

Ըստ Տէր-Պետրոսեանի՝ ուսցիոնալ փոխզիջումներով կարելի էր և կարելի է լուծել Արցախի դատը: Խորհրդային ապագային մշակոյթի ուղեղալուացման և ժողովուրդներու եղբայրութեան առասպելին հաւատացած համայնավար միջազգայնական հօր մը ազդեցութեան տակ դաստիարակուած այս մարդը, հակառակ իր պատմաբանական ուսումին, չկրցաւ

ըմբռնել տարրականը՝ թրքական ցեղապաշտութեան անզիջող կուսակրօնութեան եօթը հարիւր տարիներու այլամերժականութիւնը և այս ցեղապաշտութեան հիմնականօրէն քանդիչ դերը Արցախեան դատի հոլովոյթին վրայ:

Հակառակ ակադեմիկոսի իր մտաւորական ենթադրելի պաշարին, որ զինք պատրաստած պէտք է որ ըլլար տեսնելու տարբեր պետութիւններու բարդ հակասութեանց մատախտոյին ընդմէջէն Հայաստանի ռազմավարական շահերու յստակ առաջնահերթութիւնը, Տէր-Պետրոսեան կատարելապէս խաբուեցաւ և Հայաստանը մխրճեց փոխան Արցախի անկախութեան ճանաչմամբ ամրագրուած, Արցախի միացման ռազմավարութեան, «փոխզիջողական» բանակցութիւններու երկար գործընթացի մը մէջ, ուր ամէն քայլափոխի օտար պետութիւնները Ատրպէյճանի ամբողջականութեան յանկերգը նուագեցին՝ կէտեր արձանագրելով Թուրքիոյ և Ատրպէյճանի հետ ի վսաս մեզի և ի շահ իրենց: Հայաստանը մնաց անապախտուած Արցախի ապագայ կարգավիճակի անյստակ «սթաթուսի» որոշման յետաձգման հոլովոյթի մը մէջ: Հայաստանը կրկնեց ու կրկնեց ինքնորոշման մարդկային իրաւունքի ճշմարտութիւնը բոլորին խոլ ականջներուն: Ատրպէյճանը, պաշտպանուած անուղակիօրէն օտար պետութիւններու կողմէ և իր դաշնակից Թուրքիոյ զօրաւոր ուղղակի աջակցութեամբ, պարզապէս մերժեց ՈՐԵԻԷ «փոխզիջում» և օրնիբուն պատրաստուեցաւ գերարդիական պատերազմի: Ուրիշ խօսքով՝ Տէր-Պետրոսեան մեր յաղթանակէն անմիջապէս ետք չորս թանկագին տարիներ մսխեց ինքնիշխանութեան սկզբունքին շուրջ բանակցութիւններով՝ առանց որևէ յաջողութեան, ինքնիշխանութիւն մը, որ Արցախը սկզբունքով արդէն իսկ ունէր խորհրդային ԼՂԻՄ-ի օրերէն, երբ մեր հարցը ԱՐՑԱՄԻ ԱՆԿԱՄՈՒԹԵԱՆ ՃԱՆԱՀՈՒՄԸ, ՊԻՏԻ ԸԼԼԱՐ ՍԿՍԵԼՈՎ ՄԵՋՄԷ, ՍԱՀՄԱՆՆԵՐՈՒ ՓՈՓՈԽՈՒԹԵԱՆ ՀՌԶԱԿՈՒՄ ԵՒ ՄԻԱՑՈՒՄ:

Տէր-Պետրոսեանի մօտեցումը այնքան անյաջող դարձաւ, որ ի վերջոյ իր ամէնէն մօտիկ գործընկերները իրեն կից տուին և զինք ճամբու դրին: Մակայն, հակառակ իր հրաժարականին, հայկական պետութեան առաջին ղեկավարին և անոր կողմնակից Ժիրայր Լիպարիտեանի մօտեցումները դժբախտաբար դարձան չխոստովանուած տոկմա իր յաջորդներուն

Հանրահավաք Սյունիանակերպում, 1988 թ.

համար ևս:

Ընդհանրապես, երբ նոր պետություններ իրենց անդրանիկ ռազմավարական մտեցումները կը բանաձևեն և կը դնեն պետական գործադրության, գնացքը կը շարժի այդ որոշակի ուղղությամբ, և միայն հզոր յեղափոխություն մը կրնայ հիմնականօրէն փոխել գնացքի ուղղությունը: Մեր պարագային մէկը միւսին ետևէն ներպայատական փոփոխություններով իշխանություն ստանձնած Քոչարեան և Սարգսեան շարունակեցին զանազան պզտիկ տարբերություններով Տէր-Պետրոսեանի նոյն հիմնականօրէն սխալական մտեցումը:

2018-ի Տէր-Պետրոսեանի գաղափարական սանիկ Փաշինեանի թաւշեայ շարժումն ալ, փաստօրէն, ո՛չ մէկ շոշափելի փոփոխություն բերաւ Հայաստանի հիմնականօրէն տէրպետրոսեանական արցախեան քաղաքականության մէջ, որ մնաց եզերուած ինքնորոշման իրատունքի կիրարկելիության բանավէճով, սահմաններու ամբողջականության սկզբունքին ծիրին մէջ:

Հակառակ սահմաններու անձեռնմխելիության սկզբունքի իր չարաշահումին, քանի որ ինքնավար Արցախը Ատրպէյճանի սահմաններէն ներս կը գտնուէր, թրքական դրդումով, Ատրպէյճանը տիպականօրէն «ա լա թուրքա» հետաքրքրուած չէր որևէ միջազգային իրատունքի սկզբունքով ընդհանրապէս: Ո՛չ ինքնավարության սկզբունքով (տես ԼՂԻՄ-ի լուծարումը Ատրպէյճանի կողմէ 1991-ին), ո՛չ ալ նոյնիսկ սահմաններու անձեռնմխելիության սկզբունքով (տես 2021-ին Հայաստանի սահմանները փոխելու իր բռնի փորձերը այս օրերու): Մումկայիթէն Գէտաշէն և Հատրուլթէն Սև լիճ Ատրպէյճանը հետաքրքրուած էր և է միայն ու միայն հայության վտարումով և հայկական հողերու բռնի խլումով:

Հայաստանը առաջին օրէն իսկ՝ ինստունական թուականներէն, պէտք է որ յայտարարէր ԻՆՔՆԱՎՍՍԱՀՕՐԷՆ, որ հարցը ինքնավարության հարց չէր, քանզի նախկին ԼՂԻՄ-ը ինքնավար էր Արցախեան շարժման սկիզբէն առաջ, այլ Արցախի ԱՆԿԱՄԱՑՈՒՄԸ ԵՒ ՎԵՐԱՄԻՄՈՐՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ հետ իբրև թրքական կայսերապաշտության կողմէ Հայաստանի և հայության քանդումին ի դէմ ՀԱՅ ԴԱՏԻ լուծման հողովոյթի ԱՌԱՋԻՆ ԱՐԱՐԸ:

Մեր պետական ղեկավարության սխալը ռացիոնալիզմի պակասը կամ սխալները շտկելու ժամանակ չունենալը չէր... Մեր պետական

ղեկավարության սխալը եղաւ և է այն, որ Ատրպէյճանի հայաջնջման փորձը չդիտեց իբրև թրքական ֆաշականության նորովի դրսևորումը Արցախեան գոյամարտի սկիզբէն մինչև այսօր, նոյնիսկ քառասունչորս օրերու մեր ճախողութենէն ետք, ճախողութիւն մը՝ ի դիմաց թուրքական բանակի և սպայակոյտի ղեկավարային լայնամասշտաբային մասնակցության Ատրպէյճանի՝ Արցախի վրայ յարձակման մէջ:

Մեր պետական ղեկավարության սխալը երևակայելու անկարողութիւնը եղաւ. չկրցան մտքով տեսնել, որ թշնամին Ատրպէյճանը չէր միայն, և չկրցան կանխատեսել, որ 27 սեպտեմբեր 2020-ին դէմհանդիման պիտի գտնուէինք թրքական կայսերապաշտության բոլոր միջոցներուն միաժամանակեայ կատարեալ շրթայագերման:

Մինչև իսկ 15 յունիսի Շուշիի թուրք-ատրպէյճանական դաշինքի հոչակագիրէն ետք տակաւին յիմարներ կան մեր պետական ղեկավարության մէջ, որ չեն անդրադառնար, որ մեր վերապրումի պայքարը Արցախի մէջ պայքարն է թրքական կայսերապաշտության դէմ, և խաղաղութիւն ու սպահովութիւն գոյութիւն չունին և չեն կրնար ունենալ հայութեան համար այնքան ատեն, քանի դեռ վերջնական հաշուեյարդարի չէ ենթարկուած թրքական կայսերապաշտութիւնը:

Պատմութիւնը ցոյց տուաւ, որ ինքնավարության ու սահմանային անձեռնմխելիության սկզբունքներու սուտ մրցակցության շուրջ երկարաձգուող բանակցությունները թատրոն էին պարզապէս. Թուրքիան և Ատրպէյճանը լծուած էին հիմնականօրէն պատերազմի պատրաստության և ռազմական ամբողջարկութեան: Երբ Թուրքիոյ և Ատրպէյճանի պատերազմական պատրաստությունները հասան այն մակարդակին, որ պատերազմի ընթացքին յաղթական արդիւնքի հասնելու կարելիութիւնը ընդունելի հաշտոյթ դարձաւ իրենց համար, ժամանակը հասած էր, և Թուրքիոյ ուղղակի մասնակցութեամբ ու ղեկավարութեամբ Ատրպէյճան յարձակեցաւ:

2020-ի վերջին մարտերուն կարևորագոյն ուսանելի դասը այն է, որ թրքական կայսերապաշտութիւնը երբէք չէ դադրած գործադրելէ եղեռնի շարունակութիւնը: Այդ պատճառով Հայ դատի հետապնդումը ողջ հայության պետական և ոչ պետական ուժերուն միակ իրատեսական ուղղութիւնն է այսօր, երբ Թուրքիոյ և Ատրպէյճանի դրսևորած շարունակուող նպատակը Հայաստանը խղճալի ճամբարի մը վերածելն է: Հայութեան ուղղակիօրէն և անուղղակիօրէն շարունակուող եղեռնը դադրեցնելու ՄԻԱԿ միջոցը թրքական կայսերապաշտության վերջնական ՀԱՇՈՒԵՅԱՐԴԱՐՆ Է:

2020-ի վերջին ազերի թուրքերուն ի գործ դրած բարբարոսութիւնները փաստեցին, որ Մեծ եղեռնը պատմական անցած հանգրուան չէ, այլ թրքական կայսերապաշտության շարունակուող քաղաքականութիւն մինչև մեր վերջը իբրև պետական ազգ:

Հայ դատի հետապնդումը, Հայոց ցեղասպանության ճանաչումը /Արցախի դատը «իրարմէ անկախ» ՉԵՆ...

ՆՈՅՆ պայքարն է՝ կասեցնելու այսօր ՀԱՅՈՒԹԵԱՆ ԸԱՐՈՒՆԱԿՈՒՈՂ ԵՂԵՆԻՆԸ Արցախի մէջ:

Արցախի դատը մասնին է թրքական կայսերապաշտական դատերով մասնատուած և տկարացուած Հայաստանի վերամբողջացման, և Արցախի դատի լուծումը առանձին կարելի չէ դիտել:

Ազգաջնջման շարունակուող երկդարեան ոճիրով մասնատուած Հայաստանի վերամիատրման և եղեռնային այս ոճիրի արդարահատոյցը կարելի չէ իրագործել առանց թրքական կայսերապաշտութեան հաշուեյարդարին:

Ինչ կրնայ նշանակել թրքական կայսերապաշտութեան հաշուեյարդարը: Թրքական կայսերապաշտութեան հաշուեյարդարը պատմական այն հանգրուանն է, երբ Թուրքիա կամաւոր կ'ընդունի երկու դար երկարող հայութեան ազգաջնջումի իր մեղքը, կը համաձայնի նիւթական ու հողային հատուցման և կը հիմնագրէ իր այս պարտաւորութիւններն ու վերջնականապէս կը վանէ կայսերապաշտական ծաւալապաշտութիւնը ի վնաս հայութեան իր պետական ռազմավարութենէն: Առանց այդ հաշուեյարդարին՝ չկայ Հայ դատի և Հայ դատի արցախեան էջին վերջնական լուծում: Առանց այդ հաշուեյարդարին՝ թրքական կայսերապաշտութիւնը միշտ ալ պիտի շարունակէ փորձել խորտակել Հայաստանը, Արցախը և ընդհանրապէս հայութիւնը:

Ինչ պէտք է ըլլայ մեր ողին հիմա, որպէսզի պատճառենք թրքական կայսերապաշտութեան հաշուեյարդարը:

Նախ՝ հայ յառաջդիմական ուժերը պէտք է յաջողին համոզել ռուսական քաղաքական միտքը, որ թրքական դէպի արևելք տարածումը նոյնքան վտանգաւոր է Հայաստանի և Ռուսիոյ համար՝ անկախ մարտավարական ժամանակաւոր հարցական առաւելութենէ մը (ան ալ թերևս) այս հանգրուանին, ռուս-թրքական գործակցութիւններով արևմտեան պլոքին մէջ մակերեսային հակասութիւն ստեղծելու խաղով:

Ռուսիոյ ռազմաքաղաքական միտումներուն մէջ տակաւին գոյութիւն ունի նախկին ստալինեան քաղաքականութեան ցախաւել մնացորդ այն մօտեցումը, որ կը տեսնէ շահ Ռուսիոյ համար Արցախեան դատի օգտագործման մէջ՝ թրքական աշխարհը «սիրաշահելու» արևմտեան ծիրէն դուրս՝ Արևմուտքէն անկախ «գործընկերութիւն» ստեղծելով Թուրքիոյ և Ռուսիոյ միջև շրջանային հարցերու լուծման մէջ (Արցախ, Սուրիա, Լիպիա): Ասիկա երէկի ստալինեան կատարելապէս ձախողած սովետական քաղաքականութեան այսօրուան վիժուկն է: Այս իրականութեան մէջ բոլորովին անիրապաշտ և սխալ քաղաքականութիւնը քանի՞ անգամ պիտի ձախողի, որպէսզի Ռուսիա անդրադառնայ, որ հող երկարժամկէտ շահ չկայ իր համար: Ստալինեան ներշնչումով ի վնաս Արցախի թրքական աշխարհը Արևմուտքէն անջատելու սին փորձը ռազմավարական տեսակէտէ սխալ էր և սխալ է, քանի որ թրքական դէպի արևելք տարածումը միայն ու միայն Ռուսիոյ տկարացման կրնայ տանիլ (տեսն թրքական հակառուսական քաղաքականութիւնը Ուքրանիոյ մէջ):

Վերջապէս՝ Ռուսիա ինքնին կառուցուած է թուրանական արևելեան հրոսակացեղախումբերու ձիւնաթաղման մէջ: Ռուսիա պիտի ուզէ արդէօք վերադառնալ մոսկովեան պետութեան մը իրավիճակին՝ շրջապատուած թուրանական արևելեան պետութիւններու վոհմակներով:

Հայ յառաջդիմական ուժերը հսկայական գործը ունին հիմա՝ համոզելու Քրեմլինը, որ ստալինեան ներշնչումով Թուրքիոյ սիրաշահման յոյսերով քաղաքականութիւնները ձախողած են միշտ անցեալին և պիտի ձախողին ՄԻՇՏ:

Թրքական կայսերապաշտութեան միջամտութիւնը Արցախեան գոյամարտին մէջ չպէտք է որ յաջողի, այլապէս յաջորդ արարքը պիտի ըլլայ Միւնիքի կտրատումը, Միւնիքի ընդմէջէն թուրանական հողային կապի հաստատումը:

Ժամանակն է, որ դիմագրաւենք և հակադարձենք այս կայսերապաշտութեանը արձանագրելով մեր սահմանադրութեան մէջ իբրև անփոփոխելի հիմնայօդուած, որ Արցախը էր, է և պիտի ըլլայ մինչև վերջ Հայաստան: Հայաստանի նոր խորհրդարանը պէտք է վերանշակէ Հայաստանի սահմանադրութեան մէջ հայահաւաքի և հողահաւաքի հայկական արևելութեան ռազմավարութիւնները: Հայկական արևելութեան հիմնարար այս սկզբունքներուն հիման վրայ Հայաստանի սահմանադրութեան մէջ պէտք է վիմագրուի, որ Հայաստան չի կրնար ընդունիլ Թուրքիոյ և Ատրպէյճանի սահմանային ամբողջականութիւնը այնքան ատեն, քանի դեռ Թուրքիայ չէ ընդունած հայութեան ազգաջնջումի իր ոճիրը, Մեծ եղեռնը և պատրաստականութիւն չէ յայտնած հատուցման ու հայապատկան գողցուած հողերու վերադարձին, և այնքան ատեն, քանի դեռ Արցախը իբրև Հայաստանի անբաժան մաս չէ ճանչցուած Ատրպէյճանի կողմէ:

Ի պատասխան Ալիևի յայտարարութեան, թէ ինք լուծած է Արցախի հարցը վերջնականօրէն, Հայաստանի նոր խորհրդարանը Արցախը Հայաստանի անբաժանելի մաս պէտք է հռչակէ անմիջապէս, որպէսզի Հայաստանի ցանկացած կառավարութիւն օրէնքով ստիպուած ըլլայ ըստ այնմ գործել: Հայաստանի բանակը իր վերքերը լիզելու ժամանակ չունի. պատրաստովիք պատմական Արցախի մնացորդացի պաշտպանութեան:

Արցախի Հանրապետութեան անկախութեան ճանաչումը Հայաստանի կողմէ այլևս անժամանցելի է և հրատապ: Մեր դաշնակից Ռուսաստանի նախագահը ինք ընդունեց 9 նոյեմբեր 2020-ի յայտարարութեան օրերուն, որ երբէք չէր հասկցած՝ ինչու Հայաստանը այդ քայլը ցարդ չէր առած: Ֆրանսայի արտաքին գործոց նախարարը՝ Ժան-Իվ Լը Տրիանը, նոյն նոյեմբերի վերջաւորութեան Հայաստանի կողմէ Արցախի Հանրապետութեան անկախութեան ճանաչում չունենալը մատնանշեց չարափաստօրէն արդարացնելու համար, որ Ֆրանսայի կառավարութիւնը պէտք չէ ճանչնայ Արցախի անկախութիւնը:

Հիմի էլ լռենք և չառնենք այդ քայլը, երբ Ատրպէյճանի նախագահ աւագակը Միւնիքի և Երևանի՝ ազերիական հող ըլլալու մասին կը ճառարանէ:

Հայաստանի յառաջդիմական քաղաքական

Հայ զինվորները 44 օրյա պատերազմի ժամանակ

ուժերուն կ'իյնայ Հայաստանի խորհրդարանին մեջ այս ճանաչման օրէնսդրութեան անցման ապահովումը:

9 նոյեմբեր 2020-ի համաձայնագիրը խաղաղաբեր համաձայնութիւն չէ և չի կրնար ըլլալ այնքան ատեն, քանի դեռ Արցախը անկախ չէ Ատրպէյճանէն: Զինադադարը կրկնեւոյթ է լոկ, օդացուլութիւն, միրաժ: Չորս տարիէն, ԵԹԷ ՈՉ ԱԻԵԼԻ ՇՈՒՏ, Ատրպէյճանը պիտի պահանջէ, որ ռուս զինուորները հեռանան «Ատրպէյճանի տարածքներէն», և, օգտագործելով թրքական կայսերապաշտութեան լման կարողականութիւնը և բոլոր լծակները, պիտի յարձակի լիքուհիւրացնելու Արցախը: Ջայլամի բնագոյ է կարծել այլապէս: Միակ իրապաշտական մարտավարութիւնը օրնիբուն պատրաստուիլն է պատերազմի եկող յաջորդ փուլին:

Խաղաղութիւն երբէք չի կրնար ըլլալ այնքան ատեն, քանի դեռ թուրքը հայեր կը խողխողէ հայապատկան հողերու վրայ:

Մասնագէտներ, ակադեմականներ և այլք կը խօսին Արցախեան «առաջին» կամ «երկրորդ» պատերազմներուն մասին իբրև սկստած և աւարտած պատերազմներու: Արցախեան պատերազմը դադրած չէ, չէ վերջացած և չի կրնար վերջանալ այնքան ատեն, քանի դեռ հայ ազգի պատմական իրաւունքը չէ վերահաստատուած Արցախի մէջ: Հրադադարը հանգրուան մըն է պարզապէս: Պատերազմը առանց մեր յաղթանակին աւարտած չի կրնար ըլլալ:

Փաստօրէն, զինադադար անգամ գոյութիւն չունի, աւելի ճիշդ՝ զինադադարը յարգողը մենք ենք միայն խեղճօրէն, ի գին ամէն ինչի: Թշնամին զինուած խուժումներով օրըստօրէ կը մտնէ Հայաստան, սահմանային շրջանները, քիչ մը ամէնուր, անպատիժ, մինչև իսկ... առանց հակահարուածի: Մեր պետութիւնը ՄԵՐ սահմանները պաշտպանելու համար կը դիմէ՝ ՕՏԱՐ երկիրներու, որոնց համար ատրպէյճանական զինուած խուժումները անկարևոր «սահմանային դէպքեր» են լոկ: Ասիկա պետական մօտեցում չէ: Տանկացած խուժում Հայաստանի սահմաններէն ներս պէտք է ստանայ ՀԱԿԱՀԱՐՈՒԱԾ և ռազմավարական արդար նախահարուած այլուր:

Թշնամին տակաւին կը պահէ պատերազմական հայ գերիներ՝ հակառակ համաձայնագրի՝ գերիներու վերադարձման պայմաններուն, և նոր գերիներ կը գերեվարէ: Հայ գերիներու վերադարձը մուրալը պետական մօտեցում չէ: Ականաքարտէսներու վաճառումը գերիներու վերադարձին համար,

տկարացնելով մեր պաշտպանողական կարողութիւնը, դարձեալ սխալ մօտեցում է: Գերիները կը փոխանակուին. այդ է գերիներու հարցը լուծելու միջոցը: Մենք ալ ազերի գերիներ պէտք ունինք, և անոնց՝ մեր երկիրը խուժող զինուորները այդ փոխանակելի գերիները պէտք է որ ըլլան:

Թշնամին երբէք հոգեբանական կացութեան մէջ պէտք չէ որ ըլլայ, որ կարծէ, թէ իր յաջողութիւններով Արցախի հարցը «լուծած» է վերջնականապէս, և եթէ է, այդ տպաւորութիւնը պէտք է վերացուի: Ընդհակառակը՝ Արցախի դատը պէտք է վերածուի իր համար այնպիսի վտանգատուր և հսկայական «գլխացաւի» մը, որ թշնամին ինք ուզէ, որ Արցախը անջատուի:

Արցախի գրաւեալ շրջաններուն մէջ թշնամին հանգիստ չպէտք է մնայ Հատրութէն Շուշի, քանի որ մե՛նք հանգիստ չենք՝ արտաքսուած մեր հողերէն: Թշնամին պէտք չէ գգայ «յաղթական», «անպատիժ», բռնբռնմիտով անհետաքրքիր: Եթէ չկայ ելք ու ճար, ապա ժամանակն է՝ անհամաչափ, յեղափոխական և ի հարկին արտապետական պայքարի:

«Ատրպէյճանն» էր, է և պիտի մնայ թրքական կայսերապաշտութեան սիրաշահման նուէր արուեստական պետութիւն մը՝ հիմնուած հայկական բնակչութեան ոչնչացման ոճիրին սկզբնական մեղքին վրայ, և որ կը համախմբէ թայֆայական օպպորտանիսթ բռնապետութեան մը տակ, իրարու անհաւատարիմ շարք մը ցեղային ու կրօնական խմբաւորումներ, և որոս միակ հարստութիւնը և գերարդիական զէնքեր գնել կարենալու միակ ազդակը քարիտի արդիւնաբերութիւնն է (արդիւնաբերութիւն մը, որ պատմականօրէն կը պարտի հայ գործարարներու հանճարին և ջանքերուն): Յաջորդ տասնամեակներուն, երբ մարդկութիւնը անդին կ'անցնի ածխաջրածինական ուժանիւթի գործածութենէն՝ մէկ կողմէ, և գոյութիւն ունեցող պաշարներու սպառումով՝ միւս կողմէ, քարիտը պիտի դադրի ռազմավարական առաւելութիւն ըլլալէ: Քարիտի շահերու պակասումով ժամանակի ընթացքին իր նիւթական միջոցներու նուազումով պիտի տկարանայ նոյնիսկ Ատրպէյճանի ռազմավարական դաշնակցութիւնը թուրանական միւս պետութիւններուն և մինչև իսկ Թուրքիոյ հետ, և ապագային նուազ հարուստ Ատրպէյճան մը հաւանաբար ի վիճակի պիտի չըլլայ շարունակելու գերարդիական նմանաչափ զինամատակարարումը Իսրայէլէն:

Մատարեմք Ատրպէյճանի ցեղային և կրօնական ընկճում խմբաւորումներուն քաղաքական ինքնահաստատման, որ անոնք հատու ներքին կիցերով խախտեն Ատրպէյճան խրճիթի խարխուլ հիմերը:

Արցախի հանդէպ յաջողութիւն արձանագրելու համար Ատրպէյճանը ինքզինք վերածեց վասայ նահանգի մը էրտողանեան Թուրքիոյ, բան մը, որ իր իսկ պետական շահերուն անյարիր է, և ստիպուեցաւ ընդունիլ օտար ռուսական բանակը, որ կը պաշտպանէ Արցախը Ատրպէյճանէն, և սասիկա յիմար Ալիևին «յաղթանակն» է, որոս համար միւսեց քարիտի օրըստօրէ պակասող շահերը:

Թրքական կայսերապաշտութիւնը չենք կրնար հաշուեյարդարի ենթարկել լոկ պայքարելով Արցախի մէջ այս կայսերապաշտութեան դէմ: Թրքական

կայսերապաշտությունը նահանջի մղելու համար ուրիշ ելք ու ճար չունինք՝ բացի պայքարը ընդարձակել:

Ժամանակը մեզի հետ է:

Թուրքիան չի կրնար երկարժամկետ մնալ էրտողանեան արկածախնդրական մենաստիությունեան տակ, քանի որ իր իսկ շահերը կը պահանջեն, որ ան նահանջէ ռիսկերով յի համաթուրանական միջի երկրպագումէն:

Թուրքիա ամէն ինչ կ'ընէ ինքզինք ներկայացնելու համար իբրև համաձին ազգ պետություն մը, երբ իրականությունեան մէջ ոչինչ է, փոքր կայսրություն մը, ուր շարք մը ժողովուրդներ կ'ապրին թուրք իշխանատուր ցեղախումբի լուծին տակ, և որու երկարժամկետ վերապրումի հեռանկարը, ըստ իր ներկայ կայսերապաշտ դեկավարությունեան, «թուրք» արուեստական կոչումին մէջ ձուլումն է ներքին ժողովուրդներուն և համաթուրանական ընդլայնումը:

Մենք պէտք է քաջալերենք և սատարենք Թուրքիոյ մէջ ապրող ինքնուրոյն ժողովուրդներուն և կրօնական փոքրամասնություններուն ինքնությունեան վերելքին ու անոնց իրաւունքներուն հաստատմանը, յատկապէս ճիգեր ներդնենք մեր ՔԻԻՐՏ եղբայրներու դեկավարներուն քով քովի բերելու, թելադրենք, որ իրենց ուժը իրենց միութեան մէջ տեսնեն: Օգնենք, որ այս հսկայ ժողովուրդը, ցեղախումբի և վարձկանությունեան մտայնութենէն ձերբազատուելով, որոշէ դառնալ ԱԶԳ և ունենայ ՀԱՅՐԵՆԻՔ հոն, ուր մեծ թիւերով է՝ անկախանալով Թուրքիայէն:

Թրքական կայսերապաշտությունեան հաշուեյարդարին ամէնէն իրատեսական ուղին ԱՆԿԱԽ ՔՐՏԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ստեղծումն է: Պէտք է օգնենք մեր քիւրտ եղբայրներու ազգացման դատին: Հայաստանը չի կրնար չլլայ, բնականաբար է՝ և պէտք է որ ըլլայ Թուրքիոյ մէջ քրտական պետությունեան արդար գաղափարին ներշնչման փարոսը:

Իրաքի և Սուրիոյ մէջ քրտական ինքնավար շրջաններու հաստատմամբ այլևս պարզապէս ժամանակի հարց է, որ Թուրքիոյ քրտական մասսաները ուզեն առնուազն նոյնը ընել Թուրքիոյ մէջ: Ռազմավարական պայմանները վերջապէս դարձած են բարենպաստ, և Թուրքիայ ժամանակառումբին պատրոյգը մեր քիւրտ եղբայրներն են, որ պիտի վառեն:

Թրքական կայսերապաշտությունը մեզմէ լաւ գիտէ, որ ռազմավարական կացությունը վերջապէս դարձած է փոփոխական և վտանգաւոր իր համար: Ասոր համար է արդէն, որ կատաղած շան պէս կայսերապաշտական Թուրքիան յարձակեցաւ Սուրիա՝ տկարացնելու և կասեցնելու քրտական շրջանային կառավարման կառոյցը, օժանդակեց Ատրպէյճանին Արցախի մէջ, կը պահէ Կիպրոսի կէտը գրաւած, կը սպառնայ Յունաստանին, միջամուխ է լիպիական քաղաքացիական պատերազմին մէջ և հիմա ներկայություն է Աֆղանիստանի մէջ:

Ապրիլ 2021-ին Հայաստանը հաստատեց հիւպատոսարան քրտական Էրպիլ քաղաքին մէջ: Վերջապէս: Բայց ո՞ր են հայկական բանակի խորհրդականները Բոճաւայի մէջ՝ ի դիմաց թրքական բանակին և թրքական վարձկաններուն: Սուրիոյ հայ գաղութի ֆիզիքական պաշտպանությունը և Թուրքիոյ

կողմէ սուրիացի վարձկաններու կազմակերպումը և փոխադրությունը Ատրպէյճան Արցախի դէմ պատերազմին մէջ գործածությունեան համար հայկական պետությունեան պաշտպանողական ներկայությունը Բոճաւայի մէջ անհրաժեշտ կը դարձնեն:

Թուրքիա և Ատրպէյճան միասին ռազմավորձեր ըրին Կարսի մէջ այս տարուայ ապրիլին, ուրեմն հայկական յատուկջոկատայիններն ալ ռազմավորձեր պէտք է ընեն Բոճաւայի մէջ:

Ստեղծենք հայկական պետական յատուկ տարատեսակ կառոյցներ, ակադեմական ամպիոններ՝ շարունակական համագումարներով, համակրական կառույցներ, արտապետական կազմակերպություններ՝ ուղղակի գործողությունեան համար և այլն: Այս բոլորը՝ ուսումնասիրելու և օգնելու համար Թուրքիոյ մէջ թրքական լուծի տակ ապրող ժողովուրդները՝ ՎԵՐԱՊՐԱԾ ՀԱՅՈՒԹԻՒՆԸ (ներառեալ կորսուած հայերը), մեր եղբայր ՔԻԻՐՏԵՐԸ, մեր եղբայր ԵԶԻՏԻՆԵՐԸ, մեր եղբայր ԱՍՈՐԻՆԵՐԸ, ԼԱԶԵՐԸ, ԱԼԵԻՆԵՐԸ, ԲՕՄԱՆԵՐԸ, ՉԵՐԲԷՋՆԵՐԸ:

Այս տարի Յունաստան, Կիպրոս, Եգիպտոս զինուորական համագործակցությունեան պատմական համաձայնագիր կնքեցին. անընդունելիօրէն բացակայ էր Հայաստանը:

Մեր լոգունքը թող ըլլայ՝ «թրքական կայսերապաշտական չարիքի զոհեր միացե՛ք»: ՀԱՅԱՍՏԱՆ, մեր ՔԻԻՐՏ եղբայրները, ՅՈՒՆԱՍՏԱՆ, ՅՈՅՆ ԿԻՊՐՈՍ, ՍՈՒՐԻՈՅ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆ, ԽՈՐՀՐԴԱՐԱՆԱԿԱՆ ԼԻՊԻԱ, ԵԳԻՊՏՈՍ, ՄԱԻ (UAE) և այլք: Ըլլանք դեկավար ազդակ, ձգտինք միագրել այս ուժերը թրքական ակրեպիաները դիմակայող պաշտպանողական դաշնագրությունեան մէջ:

Ռազմավարական ներկայ հանգրուանը կատարելապէս աննախադէպ առիթ մը կը ստեղծէ միատրելու շարք մը պետություններ և ուժեր, որ հեռզինտէ անելի վտանգաւոր կերպով կը զգան իրենց մոթթին վրայ համաթուրանական չարիքի էրտողանեան հանգրուանի աներները: Հայաստանը և հայութեան յառաջդիմական ու յեղափոխական քաղաքական ուժերը ՂԵԿԱՎԱՐ ԴԵՐ պէտք է ստանձնեն ռազմավարական դաշնագրությունեան մը ստեղծման մէջ՝ վերջնականապէս թաղելու համար համաթուրանական ցեղապաշտությունը:

Նոյեմբեր 9-10-ի տխրահոշակ համաձայնագիրը Արցախեան «երկրորդ» պատերազմի աւարտը չէ, այլ անյաշող հանգրուան մը լոկ: Ոչ մէկ համաձայնագիր կրնայ բաժնել Հայաստանի մաս Արցախը Հայաստանէն, եթէ մենք պատրաստ ենք անկրտում մարտունակությունեան, եթէ մենք պատրաստ ենք դիմակայելու վերջնականապէս թրքական կայսերապաշտությունը Արցախի մէջ եւ Արևմտահայաստանի մէջ:

Անզիջող մարտունակությունը միակ ուղին է, որ կը տանի յաջողություն ուժերու հանդէպ, որոնց նպատակը հայութեան իսպառ բնասնչումն է:

Խաղաղություն անկարելի է առանց թրքական կայսերապաշտությունեան հաշուեյարդարին: ■

Ռուսաստանը և մենք

Արտաշես Շահաբաջյան

Ռուսական կայսերական ինքնասիրությունը հավանաբար երբեք թույլ չի տա խոստովանել, որ 2020 թվականին Արցախի դեմ սանձազերծված պատերազմը պարտությամբ ավարտվեց ոչ միայն հայկական երկու պետությունների, այլև հենց Ռուսաստանի համար: Օրվա քաղաքաքարոզչական պահանջին ականջալուր ռուսական իշխանամերձ վերլուծական-քաղաքագիտական մտքի մի շարք ներկայացուցիչներ ներկայումս ընդունել են դժգոհ կեցվածք, թե իբր «ձանձրացանք ձեզ համար ամեն ինչ անելուց, իսկ դուք կախվել եք մեր օձիքից, կարծես հավերժ պարտական ենք ձեզ պես անշտրիակալ ազգին»: Արվում են նաև վերլուծություններ, թե իբր ժամանակն է քաղաքական հաշվարկները կառուցելու հակառակորդ կողմերի վրա: Որոշակի նպատակներով այք վախեցնելու, հեռավորություն վերցնելու այս կեցվածքն ընդունողները գուցե կարծում են, թե դիմացի կողմը սովետական դասագրքերից այն կողմ բան չի կարդացել կամ դեռ գտնվում է մեռած, բայց չհուղարկավորված խորհրդային պատմաքաղաքական պրոպագանդայի սգո սրահում: Մտում է միայն հայտարարվի, թե Ռուսաստանը երկու հարյուր տարի զբաղված է միայն մեզ փրկելով՝ ի վնաս իր շահերի: Բայց ինքներս կհայտնվենք անհետթերթությունների դաշտում, եթե տրվենք զգացական մակարդակում պատմական իրողությունների շուրջ պարզաբանումների գայթակղությանը: Ավելի տրամաբանական է պթափորեն որդեգրել յուրաքանչյուրի համար սեփական շահերի գերակայության սկզբունքը, ինչի մասին վերջին տարիներին բազմիցս բարձրանալով է Ռուսաստանի ղեկավարությունը: Այս սկզբունքից բխող առաջնահերթություններին համապատասխան էլ պետք է ծրագրել և զարգացնել երկրների միջև հարաբերությունները:

Մեր տարածաշրջանում ռուսական գերակա շահն այն է, որ Կովկասը նախ և առաջ բուֆերային գոտի է, պատվար է, որը պետք է հեռու պահի Թուրքիային Ռուսաստանից, ինչպես և վերջինիս համար դառնա ճակատի երկրորդ գիծ ապագայի բոլոր անխուսափելի պատերազմների ժամանակ: Պատմական անխուսափելիությունն էլ բխում է այն իրողությունից, որ աշխարհում դժվար է գտնել հավերժ թշնամի երկու այլ պետություններ, որպիսիք են Ռուսաստանն ու Թուրքիան: Թուրքիայի համար Ռուսաստանն այն խոչընդոտն է, որը թույլ չի տալիս տիրել Կովկասին, հասնել պատմական հայրենիք, սողոսկել Ռուսաստանի թուրքացել ու իսլամաբնակ տարածքներ, ինչպես և ավելի լայն շտապվող տարածվել դեպի ասիական արևելք, այլ խոսքով՝ իրագործել պանթուրանական և պանթուրքական, իսկ ժամանակակից բնորոշմամբ՝ նեոսոմանական երազանքները: Ավելին՝ վերջին շրջանում Ռուսաստանը չեզոքացրեց Ղրիմը կիսագրաված թաթարական հինգերորդ շարասյանը և, այնտեղ դիրքավորվելով, լրջորեն թուլացրեց Սև ծովում Թուրքիայի ռազմական հնարավորությունները,

քթին տալով սահմանափակեց թուրքական ազդեցության տարածումը Սիրիայում և առհասարակ դաշնակցային մտերմություն է դրսևորում այնպիսի երկրների հանդեպ, որոնց նկատմամբ Թուրքիան կան արդեն իրականացնում է բացահայտ և ոչ բացահայտ ագրեսիա, կամ դեռ չի սկսել:

Ներկա ժամանակների ամենից ցինիկ ու համարձակ մարտահրավերը թերևս Թուրքիայի ներխուժումն էր Կովկաս ժամանակակից տեխնիկական միջոցներով, սեփական և վարձկան զորամիավորումներով, ինչպես և պատերազմը ղեկավարելու գլխավոր, թեև կուլիսային դերակատարությամբ: Գայլը խորհրդանիշ ընդունած կայսերապետության հոգեբանությունն է իրենը համարել այն ամենը, ինչը ցանկալի է, կաղկանձելով նահանջել, չոքել ու սողալ, երբ հարվածում են, բայց և երբեք չհրաժարվել ուզածին հասնելու մտասնեռումից: Ապագային գայլային փորձակով նայող այսօրվա Թուրքիան իր նեոսոմանական հավակնություններից դժվար հրաժարվի անգամ, երբ սուլթանական տեսիլքներով մտագար Էրդողանին փոխարինի մեկ ուրիշը:

2020 թվականի աշնանը ոտնձգություն թույլ տալով ռուսական ազդեցության ավանդական գոտու նկատմամբ՝ Թուրքիան անշուշտ նկատի էր առել Ռուսաստանի քաղաքական կաշկանդվածության հանգամանքը, պատերազմական գործողությունների մեջ չներքաշվելու զգուշավորությունը և այլև, բայց զարմանալի է, որ Էրդողանի հաշվարկներին համապատասխան եղավ ռուսական հակազդեցությունը՝ չնայած աշխարհաքաղաքական և ռազմավարական այն հնարավոր կորստին, որն ակնհայտ էր: Նույն Ռուսաստանը մինչ այդ ավելի մեծ համարձակություն դրսևորեց մերձավորարևելյան տարածաշրջանում, որի նկատմամբ ազդեցությունը կորցրել էր դեռևս ԽՍՀՄ փլուզման օրերին, և որն ի վերջո աշխարհաքաղաքական այնպիսի կենսական գոտի չէր նրա համար, ինչպես Կովկասը: Մյուս կողմից՝ կային նույնպիսի և ավելի հիմնավոր պատճառներ, որոնք պետք է արդարացնեին ազդեցության ավանդական գոտում նրա հակահարեկցական գործողությունները: Փոխարենը ռուսական ավիացիան իսլամ ահաբեկիչներին երբեմն-երբեմն հարվածում էր կովկասյան պատերազմական գոտուց հեռու գտնվող Սիրիայում, իսկ ով այդ ուղերձներից չափազանցված հետևություններ պետք է աներ, կովկասյան թատերաբեմում շարունակում էր անել այն, ինչ նպատակադրել էր: Ռուսական ոչ պաշտոնական դիվանագիտության գործառույթն իրականացնող վերլուծական կենտրոնները փորձեցին արդարացնել Արցախի շուրջ տեղի ունեցողը՝ պատճառաբանելով, թե ներքաշվելու դեպքում Ռուսաստանը կդադարեր դիտել որպես միջնորդ և կարժանանար Ադրբեյջանի հիասթափությանը: Իրականում հիասթափվող Ադրբեյջանը նպատակների իրականացմանը չհասնելու դեպքում հաշտության միջնորդության խնդրանքով

վազելու էր Մոսկվա, ինչպես նախկինում:

Հայրյուրամյա, երբեմնի ինտերնացիոնալ Ադրբեջան պետությունը արցախյան ագրեսիայից հետո ամբողջովին տեղափոխվեց ազդեցության թուրքական դաշտ, իսկ, որ այս դեպքում ամենահատկանշականն է, երկրի հիմնական բնակչությունը ակնհայտորեն դարձավ ռուսաոյաց ու թուրքամետ: Այնպես որ Իլիամ Ալիևի մոտ կրկին ռուսական նոստալգիաներ արթնացնելը, մեծ հաշվով, նույնքան անփնաստ գործ է, որքան ենթադրելը, թե պատմաքաղաքական նախընտրությունները հստակեցրած, թուրքացեղության ինքնագիտակցությամբ ժողովրդի վերածվող հանրության մեջ հնարավոր է ռուսամետ գործիչների առաջնորդումը:

Այսպիսով՝ ամենամեծ և իրական կորուստը, որ ունեցավ Ռուսաստանը անկախացման օրերից ի վեր, քաղաքական հավասարակշռություն պահպանող Ադրբեջանի նավարկումն էր թուրքական նավահանգիստ:

Ռուսաստանի անվճարականությանը հետևած ռազմավարական հաջող կարևոր զիջումը թույլ տալն էր, որ թուրք-ադրբեջանական տանդեմի և արևմտյան ուժերի հետ գաղտնի գործարքի մեջ գտնվող Փաշինյանը հասցնի վերջիններիս հանձնել Հադրութն ու Շուշին: Թեև նույն այդ օրերին Ռուսաստանը բավարար լծակներ ուներ զինադադար պարտադրելու պատերազմի օրերին իրենից ամբողջովին կախման մեջ հայտնված գերագույն գլխավոր հրամանատար Փաշինյանին: Ռուսաստանի ղեկավարության հորդորին չհետևելու հայտարարություններն այս դեպքում նույնքան թերահավատորեն են ընկալվում, որքան հայտարարությունը, թե Ռուսաստանն ինչ կարող էր անել, եթե Հայաստանը մինչ այդ նույնիսկ չէր ճանաչել Արցախի անկախությունը: Շատ լավ հիշողություն ունենալու կարիք չկա մտաբերելու համար, թե նույն մերձկրեմլյան քաղաքագետ-վերլուծաբաններն ու հենց միջնորդ կողմերի քաղաքական գործիչները մշտապես որքան բացասաբար են վերաբերվել այդ գաղափարին, ինչը նույնպես շատ հասկանալի է: Այդ դեպքում կարող էր բանակցությունների խաղաղ գործընթացը դուրս գալ վերահսկողությունից, և օրինակ Ռուսաստանի համար խիստ մշուշոտ կդառնար հակամարտության շփման գծում խաղաղապահի առաքելություն իրականացնելու հեռանկարը: Այլապես Ռուսաստանը կարող էր նույնիսկ գլխի գցել այն քայլի մասին, որը գոնե հայկական նախորդ ղեկավարությունները կանեին առանց վարանելու:

Իր պահանջը պարտադրելով՝ արդեն Հադրութի և մանավանդ Շուշիի անկումից հետո Ռուսաստանը կորցրեց Ադրբեջանին մնացած հարավային սահմանամերձ հատվածի նկատմամբ վերահսկողությունը, որին տեսանելի հեռանկարում վերապահվելու է աշխարհաքաղաքական կարևորագույն դերակատարություն: Ըստ էության, դրանով նա կորցրեց նաև վերահսկողությունը Ադրբեջանի նկատմամբ, որի ղեկավարության համար վաղը-մյուս օրը ավելի հեշտ կլինի բացատրել իր

Ռուս-թուրքական պայքերազմ

ժողովրդին, թե ինչու չի կարող իր իշխանությունը տարածել նաև Ռուսաստանի կողմից վերահսկվող մոտ 2 հազար քառակուսի կիլոմետրանոց արցախյան միջանցքի վրա: Իսկ ռուսական զինվորական ստորաբաժանումները, անկախ իրենց քանակից ու սպառազինությունից, կարող են անընդհատ տեղաշարժվել Մարտակերտից մինչև Լաչին և հակառակ ուղղությամբ, սակայն այդ մասերները դժվար թե որևէ կերպ ազդեն Շուշիի պատից հարավ տեղի ունեցող իրադարձությունների վրա: Այս գտնում Ռուսաստանի ազդեցությունը լրիվ չեզոքացնելու համար թուրքական զույգ պետություններին մնում է լուծել զանգեզուրյան միջանցքի հարցը, որի ուղղությամբ էլ նրանք աշխատում են ամբողջ եռանդով ու հմտորեն:

Ռուսաստանը շարունակում է Ադրբեջանի հետ լեզու գտնելու ջանքերը այն պայմաններում, երբ Հայաստանը դիտարկվում է ոչ թե առևտրի կողմ, այլ առևտրի առարկա: Նա ձգտում է ամրապնդելու խաղաղապահների կարգավիճակը, թույլ չտալու, որ Ադրբեջանն ամբողջովին հեռանա իրենից, ասելիք ունենալու Սյունիքով անցնելիք ճանապարհի կամ միջանցքի հարցում և այլն: Ռուսաստանը նաև շարունակում է առերևույթ եղբայրական հարաբերությունները Թուրքիայի հետ՝ լուծելով մարտավարական ինչ-ինչ խնդիրներ և փորձելով ձև անել, թե կարևորություն չի տալիս դիմացի կողմի պարբերաբար հրամցրած ոչ եղբայրական անակնկալներին: Առհասարակ կարելի է ամրագրել, որ դարավոր ու ռիսերիմ «բարեկամության» այս թատերախաղում Ռուսաստանը լուծում է մարտավարական խնդիրներ, իսկ Թուրքիան՝ ռազմավարական: Հենց միայն արցախյան մրցասպարեզում կարելի է հաշվել, թե երկարատև ու հիմնական նշանակության ռազմավարական ինչ առավելություններ նվաճեց Թուրքիան, և մարտավարական կարճաժամկետ ինչ շահեր են սպասվում ռուսական ձեռքբերումները:

Ի դեպ, այս առումով ևս կարծես թե կրկնվում է հայրյուր տարի առաջվա պատկերը: Բոլշևիկյան

հեղափոխության մոլեռանդները Լենինի գլխավորությամբ տարված իրենց հեղափոխությունը դեպի արևելք տարածելու մտասնեումամբ և այդ ճանապարհին ամենահարմար երկիր դիտարկելով ամենաանհարմար երկիր Թուրքիան՝ պատերազմում պարտությունից հետո ծնկի եկած թշնամի պետությանը ոտքի կանգնեցրին, կատարեցին վերջինիս բոլոր քմահաճույքները: Մասնավորապես երրորդ կողմին զիջելով ցարական կայսրության մեջ գտնված և տվյալ պահին նրան չպատկանած տարածքներ՝ կարճ ժամանակ անց նրանք խաբված էին դուրս գալու արդեն ուժեղացած Թուրքիայի կողմից: Բացասաբար գնահատելով Լենինի այդ քաղաքականությունը՝ ժամանակակից Ռուսաստանը գնում է նույն կարճատև ու կասկածելի շահերի ետևից: Միևնույն ժամանակ Թուրքիան մի ձեռքը բարեկամաբար մեկնում է Ռուսաստանին, մյուս ձեռքով՝ ՆԱՏՕ-ին հրավիրում է Կովկաս, իսկ իրականում երկուսի միջև լուծում է սեփական խնդիրները: Ավելին՝ նա հաջողությամբ փորձարկում է Ռուսաստանի համբերությունը իր նկատմամբ՝ բացահայտ թշնամական վարք դրսևորելով Ղրիմի և Ուկրաինայի ռուսաբնակ ըմբոստ շրջանների հարցում:

Միայն կլինի եզրակացնել, թե Կովկասում ստեղծված պատկերը միայն Հայաստանի ներկայիս իշխանության օրերին ձևավորվեց: Անկախության առաջին տարիներից սկսած՝ այստեղ ակտիվորեն աշխատել է Արևմուտքը և, ինչպես համոզվում ենք, Ադրբեյջանն ու Թուրքիան: Իսկ ինչպես է աշխատել Ռուսաստանը: Կարելի է ենթադրել, որ Ռուսաստանի դեսպանատունը հավանաբար անցկացնում էր յուրաքանչյուր տարվա համար պլանավորված իր հանդիպումները քաղաքական ուժերի հետ և պատուհանից հետևում էր արևմտյան դեսպանատների ակտիվ աշխատանքին: Հետևանքներից մեկն էլ այսօր Հայաստանում հակառուսական իշխանության գոյությունն է և հակառուսական տրամադրությունների աննախադեպ աճը հանրության տարբեր շերտերում: Իհարկե, այդ հակառուսականությունը ինքն իրեն չի բորբոքվում ու խորանում, և կոյրն էլ կհասկանա, թե հայաստանյան ինչ ուժեր են կանգնած այդ քարոզչության ետևում: Մոռացած պատմության դասերը, մեր օրերի արցախյան ողբերգության նկատմամբ տարածաշրջանով

շահագրգիռ ուժերի անտարբերությունը՝ հայ ժողովուրդը սկսել է հավատալ, թե Արևմուտքն իր գործով կգա փրկության, և իրականում սողցում է ծառի այն ճյուղը, որի վրա նստած է: Հայ ժողովուրդն այս ճանապարհով արագացնում է որպես պետական ազգ անկումը, իսկ Թուրքիան ստանում է Կովկասը մարսելուց հետո Ռուսաստանի ու Կենտրոնական Ասիայի վրա գրոհելու իրական հնարավորություն:

Այս իրավիճակից Հայաստանի փրկության առաջին պայմանը հակաազգային-օտարահպատակ իշխանությունից հնարավորինս շուտ ազատագրումն է: Ռուսաստանին ու Հայաստանին անհրաժեշտ է արմատապես և ռազմավարական մասշտաբով վերանայել գործնական փոխհարաբերությունները Կովկասի և, ինչու չէ, Մերձավոր Արևելքի ապագայի ճարտարապետության համատեքստում: Նիկոլփաշինյանական կապիտուլացված գործիչների կամագրկությունից օգտվելով՝ Ռուսաստանը կարող է դարձյալ կորզել կարճաժամկետ օգուտներ ու առավելություններ, իսկ հեռագնա նպատակներ հնարավոր է ծրագրել ազգային ու լուրջ իշխանությունների հետ, որոնք խորապես կցիտակցեն և անկեղծորեն կլծվեն ընդհանուր շահերից բխող ռազմավարական խնդիրների լուծմանը ռազմավարական գործընկերների հետ: Մեզ անհրաժեշտ է հայաստանակենտրոն անկախ, համարձակ և նախաձեռնող իշխանություն, որը հաջողությամբ կաշխատի Ռուսաստանի և սոհասարակ բոլոր դաշնակիցների հետ ոչ թե հակադրությունների վրա ճարպիկ խաղեր խաղալով, այլ շահերի ու գործողությունների հստակ ու կանխատեսելի համադրումների սկզբունքով: Հայաստանը պետք է կարողանա դրսևորել իր հնարավորություններն ու առավելությունները և հետևողականորեն ընդլայնի դրանց սահմանները: Իհարկե մենք չէ, որ ուրիշներին, մասնավորապես և Ռուսաստանին, պետք է բացատրենք իրենց շահերը, բայց մենք պետք է կարողանանք փաստել այլոց շահերի հետ մեր ռազմավարական անփոփոխելի շահերի համընկնումը՝ գործնականում ապացուցելով դա և հավատ ներշնչելով մեր՝ վստահելի գործընկեր լինելու հարցում: Անվիճելի է մեկ բան՝ փոքր և մեծ տարածաշրջանները գտնվում են գլոբալ փոփոխությունների շեմին: Արցախյան վերջին պատերազմը այդ սցենարի մեջ էր մտնում, որին մասնակցեցինք՝ կորցրած մեր բոլոր դաշնակիցներին և առանց աջակցության՝ չհաշված ռուսական ռազմական օժանդակությունը:

Աշխարհաքաղաքական նոր իրողությունները այսուհետ Ռուսաստանին առնչվելու են ուղղակիորեն, և նա մեզ կդիտի կամ որպես գործընկեր, կամ առևտրի առարկա, կամ հակառակորդ: Ընտրությունը նրանն է, բայց մենք ասելիք ու անելիք ունենք, եթե իհարկե ունենք և եթե ունակ ենք համոզիչ լինելու: ■

Արևաքաված Ղրիմի թաթարների ցույցը Կիևում

Սյունիքի նկատմամբ ադրբեջանական հավակնությունները և Նախիջևանի խնդրի ազդեցությունը այդ ամենի վրա

Արտյոն Տոնոյան
ԵՊՀ իրանագիտության ամբիոնի աշխատակից

Մի անգամ՝ 2018 թ., ԵՊՀ իրանագիտության ամբիոնում Հարավային Կովկասի հարցերով մասնագիտացած իրանցի մասնագետների հետ քննարկում էինք արցախյան հակամարտության հարցում իրանական դիրքորոշումը, և իրանցի մասնագետներից մեկը մի միտք սասաց, որը 2019 թ. դեկտեմբերին գրեթե բառացի հիշել և մեջբերել եմ սոցիալական ցանցերից մեկի իմ էջում. «Երբեմն ձեզ՝ հայերիդ, որպես հակամարտության կողմ, երբեմն էլ նաև ադրբեջանական քարոզչության ազդեցությամբ թվում է, որ արցախյան հիմնահիմունքներն Ադրբեջանի համար ամենակենսական խնդիրն է, այնինչ իրականում ամենակենսականը ոչ թե Արցախն է, այլ Նախիջևանը: Արցախը այս պահին չկա իրենց համար, բայց Նախիջևանը դեռ կա, ու դեռ պետք է կարողանալ այն պահել: Քանի դեռ Նախիջևանը չունի ցամաքային սահման Ադրբեջանի հետ, պորտենցիալ կորստյան ենթակա տարածք է: Նկատի ունեցեք, որ «արցախյան հակամարտություն» կոչվողը ձեր հակառակորդների համար ընդամենը հարմար պատրվակ է իրենց թիվ մեկ խնդիրը լուծելու և հարմար առիթի դեպքում հերթական պատերազմի սանձազերծմամբ դեպի Նախիջևան տանող ցամաքային ուղի որոնելու համար»:

Այս քննարկման ու իրանցի փորձագետի ձևակերպումների մասին հարկ եղավ հաճախ հիշել, հատկապես երբ պատերազմի ավարտից գրեթե անմիջապես հետո Ադրբեջանի նախագահ Իլհամ Ալիևը սկսեց նախ խոսել «Զանգեզուրի միջանցքի» մասին, ապա, ի թիվս ՀՀ այլ տարածքների, «պատմական ադրբեջանական հող» անվանեց նաև Սյունիքը՝ սեփական ժողովրդին խոստանալով շուտով վերադառնալ այդ տարածքներ: Ադրբեջանական կողմն այդ ամբողջ ընթացքում չբավարարվեց միայն հայտարարություններով, այլ ձեռնարկեց նաև որոշակի իրական ու չափելի գործողություններ՝ սադրանքների դիմելով և զավթելով ՀՀ ինքնիշխան տարածքի տարբեր հատվածներ, այդ թվում նաև՝ Սյունիքի մարզում: Ավելին՝ Իլհամ Ալիևը իր իսկ կողմից «պատմական ադրբեջանական տարածք» հորջորջված Զանգեզուրի զավթման համար պատմագիտական և գաղափարական կեղծ լծակներ ստեղծելու նպատակով փոփոխություններ արեց Ադրբեջանի վարչաքաղաքական քարտեզում՝ ստեղծելով «Արևելյան Զանգեզուրի տնտեսական շրջան» անունով տարածքային միավոր, իսկ ավելի ուշ արդեն բացահայտ հայտարարեց, որ եթե կա «Արևելյան Զանգեզուր», կա նաև «Արևմտյան Զանգեզուր», որը նույնպես «պատմական ադրբեջանական տարածք է»: Ակնհայտ է, որ այստեղ ևս կիրառվում է այն հայտնի մոդելը, որը՝ որպես պանթոյրքականության և ադրբեջանական

ծավալապաշտության բաղկացուցիչ մաս, կիրառվել է և այժմ էլ շարունակում է կիրառվել ինչպես Հայաստանի, այնպես էլ Իրանի դեպքում: Եթե ՀՀ ողջ տարածքը Ադրբեջանի պատմության դասագրքերում և այդ երկրի ԳԱ պատմության ինստիտուտի հրատարակած աշխատանքներում անվանվում է «Արևմտյան Ադրբեջան», ապա Իրանի հյուսիսային տարածքները կամ պատմական Ատրպատականը ողջ Ադրբեջանում ճանաչված է որպես «Հարավային Ադրբեջան»:

Ըստ էության, ադրբեջանական կողմը պատերազմի ավարտից հետո անում է հնարավորն ու անհնարինը, անգամ սպառնում ուժի կիրառմամբ և նոր պատերազմով, որպեսզի, ի հաշիվ ՀՀ Սյունիքի մարզի, ունենա ցամաքային ուղիղ կապ Նախիջևանի Ինքնավար Հանրապետության հետ, և այդ ցամաքային ճանապարհն ունենա առավել միջանցքի կարգավիճակ, քանի դեռ չի հաջողվել բռնազավթել ողջ Սյունիքը:

Ալիևի հայտարարությունները Սյունիքի վերաբերյալ մեզանում հաճախ են մեկնաբանվում միակողմանիորեն, պարզ ծավալապաշտության և հակահայկականության համատեքստում, այնինչ դրանց ընդունումը դեռ չի նշանակում տեսնել խնդրի խորքը և էությունը:

ԽՍՀՄ փլուզումը և արցախյան հակամարտության ակտիվ պատերազմական փուլը, Հեյդար Ալիևի նախիջևանյան ակտիվ գործունեության շրջանը (1990-1993 թթ.) և նույն այդ ժամանակահատվածում Բաքվի անցած քաղաքական անկայունության և խոր ցնցումների փուլը ցույց տվեցին, որ Ադրբեջանի համար չլուծված խնդիր է ոչ միայն Արցախյան հարցը, այլ նաև Նախիջևանի հարցը:

Չունենալով ցամաքային սահման Ադրբեջանի հետ՝ Նախիջևանն ունի ցամաքային սահմաններ Ադրբեջանի հետ հակամարտության մեջ գտնվող Հայաստանի Հանրապետության, ինչպես նաև Իրանի Իսլամական Հանրապետության և Թուրքիայի հետ: Ընդ որում, միայն վերջին 100 տարվա ընթացքում

նշված 3 պետություններից 2-ը՝ Հայաստանը և Թուրքիան, կարողացել են պարբերաբար իրենց վերահսկողությունը հաստատել ամբողջ Նախիջևանի կամ դրա մեծ մասի վրա: Հայաստանի դեպքում դա եղել է է 1919 թ. գարնանը՝ տևելով մինչև նույն տարվա հուլիսը, Թուրքիայի դեպքում՝ 1919 թ. հուլիսից մինչև Նախիջևանի խորհրդայնացումը: Փոքր-ինչ այլ է իրավիճակը Իրանի դեպքում, որը միայն 1828 թ. է զիջել Նախիջևանի խանությունը ցարական Ռուսաստանին:

Նախիջևանը խնդրահարույց է Ադրբեջանի համար մի քանի առումներով.

- Չունի ցամաքային սահման Ադրբեջանի հետ:
- Ունի ինքնավար հանրապետության կարգավիճակ, ինչը բարդացնում է այն Ադրբեջանի փաստացի վերահսկողության տակ պահելը, հատկապես երբ այնտեղ իշխանության է լինում պետական կառավարման փորձ և քաղաքական լայն հավակնություններ ունեցող առաջնորդ:

- Սահմանակցում է Իրանին և գտնվում նրա կրոնական և տնտեսական բավական ուժեղ ազդեցության տակ:

- Սահմանակցում է Թուրքիային, գտնվում նրա ոչ միայն քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական, այլև մասամբ ռազմական ազդեցության տակ:

- Ունի ՀՀ-ի հետ ձգվող բավական երկար սահման, որի պաշտպանությունը նույնպես առանց ցամաքային սահմանի կարող է լինել բարդ առաջադրանք:

Ինքնավար հանրապետության կարգավիճակը, Ադրբեջանի հետ սահման չունենալը, Իրանի և Թուրքիայի հետ սահմանակցությունը և ուղիղ շփումները, ի տարբերություն ԱՀ վարչական և անգամ տնտեսական շրջանների, Նախիջևանին կենտրոնի հետ հարաբերություններում դարձնում են բավական տարբեր և նույն այդ կենտրոնից անկախ գործող: Այդպիսին էր իրավիճակը նախկինում, որոշակի տարբերություններով այդպիսին է նաև այսօր:

Հեյդար Ալիևը 1990-1993 թթ., երբ Նախիջևանի խորհրդարանի նախագահն էր, Նախիջևանում շատ

դեպքերում վարում էր կենտրոնից անկախ և որևէ կերպ Բաքվի հետ չհամաձայնեցված քաղաքականություն, կատարում պաշտոնական այցեր հարևան երկրներ, կնքում պայմանագրեր, վերցնում դրամական վարկեր՝ չունենալով Բաքվի ոչ համաձայնությունը, ոչ թույլտվությունը: Հեյդար Ալիևի այդ թվականների հարցազրույցներն ու հետագա հուշերը այդ շրջանի մասին բացահայտ ցույց են տալիս Նախիջևանի դե ֆակտո անկախությունը և Հեյդար Ալիևի վարած անկախ քաղաքականությունը Նախիջևանի բոլոր հարևանների, այդ թվում՝ ՀՀ-ի նկատմամբ: Օրինակ՝ 1993 թ. օգոստոսի 10-ին «Собеседник» թերթի թղթակցին տված հարցազրույցի ժամանակ Հեյդար Ալիևը այն հարցին, թե ինչպես է իրեն հաջողվել Նախիջևանը զերծ պահել Հայաստանի հետ զինված հակամարտության մեջ մտնելուց, պատասխանել է. «Ես մշտապես շփման մեջ էի Հայաստանի ղեկավարության հետ, և ինձ հաջողվեց նրանց հետ ընդհանուր լեզու գրնել: Նախիջևանցիները ինձ հենց այդպես էլ ասացին, որ պարտապարհ են դիմանալու թե՛ սովին, թե՛ ցրտին, միայն թե չպարտերազմեն»:

1999 թ. հոկտեմբերին մեկ այլ առիթով Հեյդար Ալիևն անդրադարձել է նաև Նախիջևանում եղած ժամանակ իր ունեցած հարաբերություններին Իրանի և Թուրքիայի հետ՝ մասնավորապես նշելով. «Ես մի քանի անգամ Թուրքիա գնացի: Արտասովոր բան էր, բայց Թուրքիայի այն ժամանակվա վարչապետը Սուլեյման Դեմիրելը որոշում ընդունեց 100 միլիոն դոլար վարկ փրամադրելու Նախիջևանին, որպեսզի դրանով պարեն գնվի և բերվի Նախիջևան: Դա մեզ համար փրկություն էր: Սակայն Ադրբեջանում այդ ժամանակ իշխանությունը ԱԺԿ-ի ձեռքերում էր: Նախիջևանում գրավող նրանց ներկայացուցիչները սրան դեմ հանդես եկան: Նրանք ինձ հարցնում էին, թե ինչպես և երբ եմ վերադարձնելու այդ վարկերը, արդյոք դա հետո Ադրբեջանի հաշվին եմ վերադարձնելու: Ասացի. «Եղբայր, քո ինչ գործն է, քո փորն ինչն է ցավում, թե մենք ինչպես ենք դա վերադարձնելու»: Ես գիտեի, որ դա վարկի անվան փակ փրկել է մեզ որպես օգնություն: Այլ կերպ չէր կարող լինել: Դա մեր հանդեպ Թուրքիայի վերաբերմունքի մի դրսևորում էր: Ադրբեջանի ղեկավարներն այն ժամանակ իմ մասին այսպեղայնորեղ ինչեր ասես, որ չէին խոսում: Ասում էին՝ Հեյդար Ալիևը քանդում է մեր պետականությունը, գնում է Թուրքիա, ինքնագլուխ վարկ վերցնում, ինքնագլուխ բաներ անում:

Հերոն ես գնացի Իրան: Գնալուցս առաջ բանակցեցինք, Իրանից էլ լեկտորախնդրաբանի գիծ քաշեցինք: Դա էլ ծանր պայմաններում եղավ...

Ես գնացի Իրան, որ Նախիջևանի փրկության համար մի օգնություն ձեռք բերեմ: Երբ գնացի այնտեղ, Ադրբեջանի ԱԳ նախարար Թոֆիգ Գասիմովը Իրանին նուրա ուղարկեց, թե «դուք խախտում եք պետական կարգը, Նախիջևանի Ինքնավար Հանրապետությունը չունի իրավասություն՝ անկախ արտաքին քաղաքականություն վարելու: Դուք նախագահական ինքնաթիռ եք ուղարկել Նախիջևան

և Հեյդար Ալիևին փարել էք Թեհրան»:

Հենց հասա Իրան, երկրորդ օրը այդ նուրան ինձ ցույց փվեցին: Ջարմանք արտահայտեցի: Ասացին, որ «թող նրանք գնան գրողի ծոցը, մենք լավ գիտենք մեր անելիքը, Նախիջևանում մեր եղբայրներն են ապրում»:

Հետևաբար Սյունիքի հանդեպ Ադրբեջանի հավակնությունների ու ռոնձությունների խորքում ընկած հիմնական պատճառը ոչ միայն և ոչ այնքան Հայաստանից պարզապես նոր տարածքներ պոկելն է, որքան Նախիջևանի հետագա կարգավիճակի և այդ տարածքը Ադրբեջանի վերահսկողության տակ պահելու հարցի լուծումը: Իլիամ Ալիևը չունի որևէ երաշխիք, որ վաղը Նախիջևանում չի կրկնվի այն, ինչ տեղի է ունեցել 1991-1993 թթ.: Իր հոր ղեկավարման տարիներին, երբ Նախիջևանը փաստացիորեն դուրս էր եկել Ադրբեջանի վերահսկողությունից: Այդ սցենարի կրկնության հարցն այնքան նուրբ է ու Ադրբեջանի համար այնքան վտանգավոր, որ Իլիամ Ալիևը չհամարձակվեց անգամ թռչակի ուղարկել Վասիֆ Թալիբովին այն դեպքում, երբ 2 տարի առաջ բուն Ադրբեջանում ազատվեց, այսպես կոչված, բոլոր «հինգվարդիականներից»: Դժվար չէ կոտակել, թե ինչպես էր արձագանքելու Վասիֆ Թալիբովը, եթե Ալիևը որոշեր նրան էլ արժանացնել Ռամիզ Մեհդիևի ու մյուսների ճակատագրին:

Նախիջևանին հատուկ են երևույթներ, որոնք մշտապես ԱՀ հասարակական-քաղաքական տարբեր կազմակերպությունների և լրագրողների ուշադրության կենտրոնում են: Դրանցից են, օրինակ.

- Խորհրդարանի նախագահ Վասիֆ Թալիբովի, նրա որդու և այդ կլանի միահեծան իշխանությունը Նախիջևանում և հսկայական ֆինանսական միջոցների, տնտեսական կառույցների տիրապետումը:
- ՆԻՀ առանձին համագորային բանակի հրամանատար Քյարամ Մուստաֆանի և նրա թիմի մեծ ազդեցությունը Նախիջևանի ողջ տարածքում:
- Եվ Նախիջևանում, և՛ ՆԻՀ առանձին համագորային բանակում տիրող իրավիճակը բացասական իմաստով էականորեն տարբեր է Ադրբեջանի մնացած տարածքում և ԱՀ ԶՈՒ-ում տիրող իրավիճակից: Համարվում է, որ Նախիջևանում հաստատված բռնատիրական կարգերն իրենց

բովանդակությամբ գերազանցում են ալիևյան բռնատիրությանը:

Սյուս հետաքրքրական փաստն այն է, որ Ադրբեջանում թե՛ քաղաքական, թե՛ հասարակական տարբեր շրջանակներ ունեն վախեր առ այն, որ Նախիջևանում կարող է ամեն պահի տեղի ունենալ շրջադարձային փոփոխություն, անցկացվել անկախության հանրաքվե և հռչակվել Ադրբեջանից բացարձակ անկախությունը: Այս թեմայով խոսակցությունները ակտիվացել էին հատկապես 2020 թ. մայիս-հունիս ամիսներին, և այդպիսի վտանգի մասին հեռուստատեսային մի քանի հարցազրույցների միջոցով ակտիվորեն բարձրաձայնում էր Ադրբեջանի լիբերալ-դեմոկրատական կուսակցության առաջնորդ Ֆուադ Ալիևը՝ ընդգծելով, որ նման սցենարի դեպքում դրանում մեծ է լինելու արտաքին ուժերի դերը, և հենց արտաքին ուժերի կողմից է հնարավոր նմանատիպ գործընթացի հրահրումն ու իրականացումը:

Ամփոփելով պետք է ընդգծել, որ 44-օրյա պատերազմից հետո ՀՀ տարածքների, հատկապես Սյունիքի հանդեպ դրսևորվող ադրբեջանական սուր հավակնությունները, տարածքային պահանջների առաջաշունը, դրանց համար գաղափարական և պատմական հիմքերի ակտիվ փնտրտույքը պետք է դիտարկել ոչ միայն Ադրբեջանի պարզ ծավալապաշտության և հակահայկական քաղաքականության, ինչպես նաև պատերազմից հետո բացված ախորժակի համատեքստում, այլև ԱՀ տարածքային խնդիրների և այդ տարածքների հետագա կարգավիճակի հեռանկարների ու ռիսկերի, դրանցից բխող խնդիրների շրջանակներում: ■

Լիբանան. անդունդ գլորվող մերձավորարևելյան Շվեյցարիան

Արմեն Պետրոսյան
Արևելագետ, տարածաշրջանային հարցերով փորձագետ

Օգոստոսի 4-ը առաջին տարեկիցի օրն է Բեյրութի նավահանգստի ողբերգական պայթյունի, որը պատճառ էր դարձել ավելի քան 200 մարդու մահվան, շուրջ 8000-ի վիրավորման, նյութական հսկայական վնասի: Աղետի առաջին տարեկիցը լիբանանցի ժողովուրդը ոգեկոչեց նաև դրա հետևանքով արդեն 1 տարի շարունակվող ներքաղաքական, սոցիալ-տնտեսական, ֆինանսաբանկային, պարենային, առողջապահական և, ավելի, արդարադատության լրջագույն ճգնաժամի պայմաններում, քանի որ մինչ օրս հանցավոր անվտանգության իրական մեղավորներից որևէ մեկը պատասխանատվության չի ենթարկվել, այն դեպքում, երբ պայթյունից օրեր անց՝ օգոստոսի 10-ին, վարչապետի պաշտոնից հրաժարական ներկայացրած Հասան Դիաբը և նրա կառավարությունը խոստացել էին հանցագործությունը բացահայտել հաշված օրերի ընթացքում:

Պայթյունի պատճառով ավելի ակտիվացան դեռևս 2019թ. հոկտեմբերի 17-ից բռնկված համաժողովրդական բողոքի գործողությունները: Ցուցարարների շարքերը համալրեցին նաև զոհերի և վիրավորների հարազատները, որոնք սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական, առողջապահական պահանջներին ավելացրին նաև պայթյունի հետաքննության, արդարության ամրագրման պահանջը: Մեկ անգամ չէ, որ նման գործողությունները, դուրս գալով վերահսկողությունից, վերաճել են զանգվածային բախումների ցուցարարների ու իրավապահների, իսկ, որ ավելի վտանգավոր է, տարբեր համայնքների ներկայացուցիչների միջև: Դիաբի կառավարության հրաժարականից շուրջ 1 տարի անց Լիբանանի քաղաքական ուժերին դեռևս չի հաջողվել նոր կառավարություն ձևավորել: Նախ Գերմանիայում Լիբանանի դեսպան Մուստաֆա Ադիբը (2020 թ. օգոստոսի 31-ից շուրջ մեկ ամիս), ապանախկին վարչապետ Սաադ Հարիրին (հոկտեմբերի 22-ից սկսած մոտ 9 ամիս), տարաբնույթ խորքային խնդիրներին հանդիմանապարտյուն ջանքերից հետո այդպես էլ չկարողանալով նոր կառավարություն ձևավորել, հրաժարվեցին վարչապետի պաշտոնից:

Կառավարության ձևավորման հերթական փորձը

2021 թ. հուլիսի 26-ին Լիբանանի նախագահ Միշել Աունը նոր խորհրդակցություններից հետո նշանակեց վերջին 1 տարվա ընթացքում վարչապետի արդեն երրորդ թեկնածուին՝ ծագումով Տրիպոլիից, դավանանքով սուննի մուսուլման (ըստ երկրի Սահմանադրության՝ պարտադիր պայման) Նասիբ Միկաթիին: Մեկ օր անց Լիբանանի խորհրդարանը ձայների մեծամասնությամբ (118 պատգամավորներից 72 կողմ) հաստատեց նրա թեկնածությունը: Հարկ է նշել, որ Միկաթիի թեկնածությունը չպաշտպանած 42 պատգամավորների թվում էին նաև ՀՅԴ ներկայացուցիչները:

Պաշտոնը ստանձնելուց հետո Միկաթին հայտա-

բարեց, որ, Սահմանադրության համաձայն, ինքը պետք է ստանա պատգամավորների վստահության քվեն, սակայն իրականում իր նպատակն է ստանալ ժողովրդի վստահության քվեն, որովհետև նրա կախարհական փայտիկ և հրաշքեր գործել չի կարող: Լիբանանի նոր վարչապետի մտահոգությունը բավականաչափ օբյեկտիվ է, քանի որ երկիրը հայտնվել է բազմաշերտ ճգնաժամում:

Համաշխարհային բանկը 2021 թ. ապրիլ ամսվա իր զեկույցում Լիբանանի ներկայիս տնտեսական փլուզումը դասակարգել է 19-րդ դարի կեսերից ի վեր վատթարագույն ճգնաժամերի տասնյակում, գուցե անգամ եռյակում: Լիբանանի ՀՆԱ-ն 2020 թ. նվազել է 20 %-ով և հասել 33 միլիարդ դոլարի շեմին: Պետական պարտքը մոտենում է 100 միլիարդ դոլարի կառավարության անպատասխանատու վարկային քաղաքականության հետևանքով: Ազգային արժույթի փոխարժեքը 2019 թ.-ից նվազել է 90 %-ով և հուլիսի սկզբին հասել մեկ դոլարի դիմաց 18 հազար լիբանի: Լիբանանում առկա է սպառողական ապրանքների հարցում ժողովրդի գնողունակության խիստ անկման, իսկ բնակչության որոշ շերտերի համար՝ նաև սովի իրական հետանկար, քանի որ երկիրը ներմուծում է առաջին անհրաժեշտության ապրանքների 85 %-ը: Միևնույն երկրի կենտրոնական բանկը (Banque du Liban) ունի ընդամենը 15 միլիարդ դոլարի արժույթային պահուստներ: Աննախադեպ չափերի է հասել նաև աղքատությունը: Ներկայումս լիբանանցիների 45 %-ն աղքատ է, իսկ երկրի բնակչության 22 %-ի կենսամակադակը ցածր է աղքատության շեմից: COVID-19 համավարակով պայմանավորված՝ դեղորայքի պակասը խորացրել է առողջապահական ճգնաժամը: Իսկ դիզելային վառելիքի ներկրման հարցում ծագած դժվարությունները ոչ միայն կենցաղային խնդիրների, այլև էներգամատակարարման համակարգում կոլապսի պատճառ են դարձել: Բացի նշվածներից՝ միջազգային կառույցները առաջիկայում Լիբանանի համար կանխատեսում են նաև խմելու ջրի ճգնաժամ:

Ինչ խոսք, վարչապետի պաշտոնում Միկաթիի նշանակումը և նոր կառավարության ձևավորման հնարավորությամբ պայմանավորված որոշակի լավատեսության ու վստահության մթնոլորտը դրական

ազդեցություն ունեցան նաև ֆինանսատնտեսական ոլորտի վրա: Մասնավորապես, լիբանանյան լիբան կրկին վերաբժնորվեց՝ ամերիկյան դոլարի դիմաց 24 հազարից նվազելով 15 հազարի, ապա դարձյալ աճելով մինչև 18 հազարի սահմանը:

65-ամյա քաղաքական գործիչ և Լիբանանի ամենահարուստ գործարարներից մեկը՝ Միկաթին, արդեն երկու անգամ ղեկավարել է Լիբանանի կառավարությունը՝ 2005 թ. նախկին վարչապետ Ռ. Հարիրիի սպանությունից հետո առաջացած խոր ճգնաժամի և 2011-2014 թթ. հարևան Սիրիայում հակամարտության թեժացման շրջանում: Հարկ է նշել, որ Միկաթին, ի տարբերություն լիբանանցի շատ առաջնորդների, չի պատկանում որևէ քաղաքական դաշինքի կամ ընտանիքի: Սակայն քաղաքական ներգրավվածությունից դուրս արհեստավարժների ազգային համաձայնության կառավարության ձևավորման հարցում նա, ինչպես իր իրավանախորդները, արդեն իսկ բախվում է լուրջ մարտահրավերների՝ լիբանանյան կառավարման համակարգի առանձնահատկություններով պայմանավորված, որոնք զգալի կշիռ ունեն կործանարար բազմաշերտ ճգնաժամում:

Կառավարման և քաղաքական համակարգերի ճգնաժամը

2021 թ. հուլիսի 26-ին Լիբանանի նախագահ Միշել Աունը նոր խորհրդակցություններից հետո նշանակեց վերջին տարվա ընթացքում վարչապետի արդեն երրորդ թեկնածուին՝ ծագումով Տրիպոլիից, դավանանքով սուննի մուսուլման (ըստ երկրի Սահմանադրության՝ պարտադիր պայման) Նաջիբ Միկաթին: Մեկ օր անց Լիբանանի խորհրդարանը ձայների մեծամասնությամբ (118 պատգամավորներից 72 կողմ) հաստատեց նրա թեկնածությունը: Հարկ է նշել, որ Միկաթիի թեկնածությունը չպաշտպանած 42 պատգամավորների թվում էին նաև ՀՅԴ ներկայացուցիչները:

Պաշտոնը ստանձնելուց հետո Միկաթին հայտարարեց, որ, Սահմանադրության համաձայն, ինքը պետք է ստանա պատգամավորների վստահության քվեն, սակայն իրականում իր նպատակն է ստանալ ժողովրդի վստահության քվեն, որովհետև չունի կախարդական փայտիկ և հրաշքներ գործել չի կարող: Լիբանանի

նոր վարչապետի մտահոգությունը բավականաչափ օբյեկտիվ է, քանի որ երկիրը հայտնվել է բազմաշերտ ճգնաժամում:

Համաշխարհային բանկը 2021 թ. ապրիլ ամսվա իր զեկույցում Լիբանանի ներկայիս տնտեսական փլուզումը դասակարգել է 19-րդ դարի կեսերից ի վեր վատթարագույն ճգնաժամերի տասնյակում, գուցե անգամ եռյակում: Լիբանանի ՀՆԱ-ն 2020 թ. նվազել է 20 %-ով և հասել 33 միլիարդ դոլարի շեմին: Պետական պարտքը մոտենում է 100 միլիարդ դոլարի կառավարության անպատասխանատու վարկային քաղաքականության հետևանքով: Ազգային արժույթի փոխարժեքը 2019 թ.-ից նվազել է 90 %-ով և հուլիսի սկզբին հասել մեկ դոլարի դիմաց 18 հազար լիբանի: Լիբանանում առկա է սպառողական ապրանքների հարցում ժողովրդի գնողունակության խիստ անկման, իսկ բնակչության որոշ շերտերի համար՝ նաև սովի իրական հեռանկար, քանի որ երկիրը ներմուծում է առաջին անհրաժեշտության ապրանքների 85 %-ը: Մինչդեռ երկրի կենտրոնական բանկը (Banque du Liban) ունի ընդամենը 15 միլիարդ դոլարի արժույթային պահուստներ: Աննախադեպ չափերի է հասել նաև աղքատությունը: Ներկայումս լիբանանցիների 45 %-ն աղքատ է, իսկ երկրի բնակչության 22%-ի կենսամակարդակը ցածր է աղքատության շեմից: COVID-19 համավարակով պայմանավորված՝ դեղորայքի պակասը խորացրել է առողջապահական ճգնաժամը: Իսկ դիզելային վառելիքի ներկրման հարցում ծագած դժվարությունները ոչ միայն կենցաղային խնդիրների, այլև էներգամատակարարման համակարգում կոլապսի պատճառ են դարձել: Բացի նշվածներից՝ միջազգային կառույցները առաջիկայում Լիբանանի համար կանխատեսում են նաև խմելու ջրի ճգնաժամ:

Ինչ խոսք, վարչապետի պաշտոնում Միկաթիի նշանակումը և նոր կառավարության ձևավորման հնարավորությամբ պայմանավորված որոշակի լավատեսության ու վստահության մթնոլորտը դրական ազդեցություն ունեցան նաև ֆինանսատնտեսական ոլորտի վրա: Մասնավորապես, լիբանանյան լիբան կրկին վերաբժնորվեց՝ ամերիկյան դոլարի դիմաց 24 հազարից նվազելով 15 հազարի, ապա դարձյալ աճելով մինչև 18 հազարի սահմանը:

65-ամյա քաղաքական գործիչ և Լիբանանի ամենահարուստ գործարարներից մեկը՝ Միկաթին, արդեն երկու անգամ ղեկավարել է Լիբանանի կառավարությունը՝ 2005 թ. նախկին վարչապետ Ռ. Հարիրիի սպանությունից հետո առաջացած խոր ճգնաժամի և 2011-2014 թթ. հարևան Սիրիայում հակամարտության թեժացման շրջանում: Հարկ է նշել, որ Միկաթին, ի տարբերություն լիբանանցի շատ առաջնորդների, չի պատկանում որևէ քաղաքական դաշինքի կամ ընտանիքի: Սակայն քաղաքական ներգրավվածությունից դուրս արհեստավարժների ազգային համաձայնության կառավարության ձևավորման հարցում նա, ինչպես իր իրավանախորդները, արդեն իսկ բախվում է լուրջ մարտահրավերների՝ լիբանանյան կառավարման համակարգի առանձնահատկություններով պայմանա-

Հանրահավաք Բեյրութում

Աշխարհաքաղաքական

վորված, որոնք զգալի կշիռ ունենկ որժանարար բազմաշերտ ճգնաժամում:

Կառավարման և քաղաքական համակարգերի ճգնաժամը

Լիբանանում գործող պետական կառավարման համակարգը համայնքային է: Այն արտացոլում է լիբանանյան հասարակության բազմաշերտ կառուցվածքը՝ կազմված էթնոդավանական տարբեր խմբերից: Այդ համայնքային սկզբունքի հիման վրա էլ 15-ամյա քաղաքացիական պատերազմից (1975 - 1990 թթ.) հետո հաստատվել է ներկայիս սահմանադրական կարգը, որի հիմքում քաղաքական հավասարակշռությունն է: Ըստ այդ կարգի՝ յուրաքանչյուր կրոնական համայնք Լիբանանի հասարակության մեջ ունեցած տեսակարար կշռին համապատասխան ներկայացվածություն ունի պետական իշխանության մարմիններում: Այսպես՝ երկրի նախագահի պաշտոնը մշտապես զբաղեցնում է մարոնի քրիստոնյա, խորհրդարանի նախագահինը՝ շիա, վարչապետինը՝ սուննի մուսուլմանական համայնքի ներկայացուցիչ. նույն սկզբունքով էլ բաշխված են տեղերն օրենսդիր մարմնում:

Այդուհանդերձ, տասնամյակներ շարունակ Լիբանանում իշխող առանցքային քաղաքական ուժերն ու գործիչներն իրենց ձեռքում են կուտակել նաև երկրի տնտեսական կապիտալի պատկառելի բաժինը՝ վերահսկելով հիմնական դրամական հոսքերը, ինչի հետևանքով երկիրը կուտակել է հսկայական պետական պարտք (90 մլրդ դոլար կամ ՀՆԱ-ի 150 %-ը) և կանգնել ֆինանսական խոր ճգնաժամի առջև: Երկրի մի շարք կարևոր պաշտոններ ասես սեփականաշնորհվել են որոշ գործիչների կամ ընտանիքների կողմից: Լիբանանի բարձրագույն իշխանությունը, գործող քաղաքական ուժերը կորցրել են վստահությունը հասարակության մի ստվար հատվածի շրջանում:

Լիբանանյան քաղաքական համակարգի կարևոր առանձնահատկություններից մեկն էլ արտաքին դերակատարների ազդեցությունն է ներքին գործընթացների վրա: Բանն այն է, որ երկրի ազդեցիկ կրոնական համայնքներն ունեն սեփական արտաքին հովանավորները, իսկ վերջինների փոխհարաբերությունների բնույթն ուղղակիորեն արտացոլվում է նաև Լիբանանի տարածքում: Այսպես՝ քրիստոնյա մարոնիների հովանավորը հիմնականում Ֆրանսիան է, սուննի մուսուլմաններինը՝ Սաուդյան Արաբիան, շիաներինը՝ Իրանը: Ներկայում շարունակվող Էր-Ռիադ-Թեհրան, Արևմուտք-Իրան, Իսրայել-Իրան հակասություններն էականորեն դրսևորվում են նաև Լիբանանի տարածքում՝ միտված իրանամետ «Հիզբալլահ» կրոնաքաղաքական կառույցի ազդեցության զգալի սահմանափակմանը: Այս իրողությունները հավելյալ բարդություններ են ստեղծում կառավարության ձևավորման շուրջ ներլիբանանյան բանակցային գործընթացի համար: Խնդիրն այն է, որ ստեղծված բազմաշերտ ճգնաժամի հաղթահարման համար Լիբանանին անհրաժեշտ է ֆինանսական զգալի աջակցություն, որի ցուցաբերման համար հնարավոր հովանավորները ներկայացնում են հստակ նախապայմաններ, որոնց առանցքում դարձյալ Իրանի

Բեյրութի նավահանգստի պայթյունը

ազդեցության հնարավորինս չեզոքացումն է:

Ներքաղաքական ճգնաժամի ընթացքը

Լիբանանում ներքաղաքական ճգնաժամը սկիզբ էր առել դեռևս 2019 թ. հոկտեմբերի 17-ից՝ պայմանավորված համաժողովրդական խաղաղ ցույցերով և բողոքի այլ գործողություններով: Դրանց համար առիթ էր հանդիսացել կառավարության հարկային քաղաքականությունը, մասնավորապես՝ «WhatsApp»-ի և այլ մեսինջերների ծառայությունների դիմաց ամսական 6 դոլար հարկ սահմանելու վերաբերյալ որոշումը: Թեև ավելի ուշ իշխանությունները չեղարկեցին այդ որոշումը, սակայն բողոքի գործողություններն այդպես էլ չդադարեցին: Իր բնույթով քաղաքացիական, խաղաղ և միասնական շարժման մասնակիցները պահանջում էին կառավարության հրաժարականը, սոցիալ-տնտեսական վիճակի բարելավում, կոռուպցիայի և ապօրինի հարստացման դեմ արմատական պայքար, հափշտակված ֆինանսական միջոցների վերադարձ, արդարություն և այլն:

Քաղաքացիական խաղաղ շարժման արդարացի պահանջները ճգնաժամի տարբեր շրջափուլերում ստացան քաղաքական երանգներ՝ պարունակելով նախ կառավարության, ապա իշխանության բոլոր ճյուղերի հրաժարականի, նոր սահմանադրության ընդունման, դրա միջոցով Լիբանանում գործող կառավարման համայնքային համակարգի վերացման և նոր՝ քաղաքացիական, գաղափարական-քաղաքական համակարգի հիման վրա իշխանության ճյուղերի ձևավորման կոչեր և այլն: Քաղաքացիական շարժումը չունեւ մեկ ընդհանուր առաջնորդ կամ համակարգող թիմ, հետևաբար նրա պահանջների հիմնական հասցեատերը դարձյալ երկրում իշխող քաղաքական ուժերն էին: Իսկ ներկայացվող պահանջների տրամաբանությունը հետևյալն էր. պետք է ձևավորվեր նոր՝ որևէ քաղաքական կախվածությունից զերծ արհեստավարժների անցումային կառավարություն, որը պետք է մշակեր նոր սահմանադրություն, հարակից օրենքներ՝ դուրս համայնքային համակարգից, դրանց հիման վրա էլ պետք է անցկացվեին խորհրդարանական ընտրություններ, և ձևավորվեր նոր իշխանություն:

2019 թ. հոկտեմբերի 29-ին վարչապետ Սասա Հարիրին և նրա գլխավորած կոալիցիոն կառավարությունը հրաժարական տվեցին: Դրանից հետո լիբանանյան

իշխանությունները, հիմնական քաղաքական ուժերը փորձում էին գտնել ստեղծված իրավիճակից դուրս գալու ելքեր, կառավարության ղեկավարի ընդունելի թեկնածուներ, որոնք կտրականապես մերժվեցին ժողովրդական շարժման մասնակիցների կողմից, որոնք ցանկանում էին կառավարության ղեկին տեսնել նոր՝ գործող համակարգի և հիմնական քաղաքական ուժերի հետ կապեր չունեցող գործչի:

Ի վերջո, դեկտեմբերի 19-ին նախագահ Միշել Աունը հիմնական քաղաքական ուժերի հետ տևական խորհրդակցություններից հետո վարչապետի պաշտոնում նշանակեց ինժեներ, Բեյրութի Ամերիկյան համալսարանի պրոֆեսոր, 2011-2014 թթ. կրթության նախարարի պաշտոնը զբաղեցրած անկախ քաղաքական գործիչ Հասան Դիաբին, իսկ հունվարի 21-ին՝ տևական ծանր բանակցություններից, կողմնակի տարաբնույթ խոչընդոտներ հաղթահարելուց հետո, Դիաբին ի վերջո հաջողվեց ձևավորել 20 նախարարությունից կազմված մասնագետների կառավարություն (այդ թվում՝ 6 կին, բողոքի ակցիայի մասնակիցներ), որում նախարարական պորտֆելների բաշխումը, սակայն, դարձյալ հիմնված էր համայնքային հավասարակշռության վրա: Ասել է թե՛ եթե նոր կառավարությունը ձևով համապատասխանում էր համաժողովրդական շարժման պահանջներին, ապա բովանդակությամբ՝ ոչ: Ուստի սպասելի էր, որ այն ևս չէր կարող բացարձակ աջակցություն վայելել հասարակության շրջանում: Այդ կառավարությունն ընդամենը 7 ամսվա կյանք ունեցավ՝ կորոնավիրուսի հետևանքով առաջացած օբյեկտիվ խնդիրների պատճառով և հատկապես Բեյրութի նավահանգստում պայթյունից հետո ներկայացնելով հրաժարական:

Այնուհետև վարչապետի պաշտոնում նշանակված և՛ Գերմանիայում Լիբանանի դեսպան Մուստաֆա Ադիրը, և՛ նախկին վարչապետ Սաադ Հարիրին, դարձյալ քաղաքական քվոտայով հիմնականում մասնագետների կառավարություն ձևավորելու գործընթացում բախվելով նույնաբնույթ խնդիրների, անցած շուրջ 1 տարվա ընթացքում այդպես էլ չկարողացան համաձայնության գալ նախագահ Աունի և մյուս առանցքային քաղաքական ուժերի հետ: Բանն այն է, որ մարոնական համայնքի ներկայացուցիչներ նախագահ Միշել Աունը և «Ազատ հայրենասիրական շարժման» առաջնորդ Ջիբրան Բասիլը պնդում էին, որ նոր կառավարությունում նախագահը ունենա արգելափակող 1/3 ներկայացվածություն, ինչը մեծապես թուլացնելու էր վարչապետի դիրքերը:

Կուտակված խնդիրները լուծելու հարցում ձևավորվելիք նոր կառավարության հաջողելը, վստահաբար, խիստ կասկածելի է: Ամենայն հավանականությամբ, կազմավորվելու դեպքում նոր կառավարության գլխավոր գործառույթը լինելու է անցումային տրամաբանությամբ ընդամենը մի քանի ամիս անց՝ 2022 թ. գարնանը, երկիրը հերթական խորհրդարանական ընտրություններին հնարավորինս անցնում հասցնելը: Իսկ ներքին լրջագույն բարեփոխումների համար անհրաժեշտ են ժամանակ և արտաքին ֆինանսական լայնածավալ աջակցություն,

առանց որոնց՝ երկիրը չի կարող հաղթահարել իր առջև ծառայած խորքային և համակարգային խնդիրները, որոնք միավորել էին Լիբանանի քաղաքացիների ճնշող մեծամասնությանը՝ մոռացության տալով համայնքային վաղեմի թշնամանքը: Բայց երկունս էլ խիստ սահմանափակ են, չնայած որ Միկայթին կառավարությունն ձևավորելուց առաջ ստացել է արտաքին՝ ամերիկա-ֆրանսիա-սաուդական լայն աջակցություն: Եթե Միկայթին հաջողվի ձևավորել նոր անցումային կառավարություն՝ պահպանելով քաղաքական որոշակի հավասարակշռություն, ապա մինչև առաջիկա ընտրությունները հնարավոր է, որ Լիբանանը ստանա ֆինանսական որոշակի աջակցություն՝ առաջնահերթ խնդիրները լուծելու համար առաջնորդվելով իրավիճակային լուծումների տրամաբանությամբ: Մինչդեռ խորքային բարեփոխումների և լիբանանյան փողոցի պահանջների իրականացումը կժառանգվի հետընտրական ժամանակաշրջանին, քանի որ լիբանանյան և միջազգային հանրությունների կողմից պահանջված համակարգային փոփոխությունը կարող է երկիրը տանել անորոշության և քաոսի: Նման իրավիճակում կորուկ քայլերը, առանց փուլային խորքային բարեփոխումների, հղի են վտանգավոր հետևանքներով 1,5 տասնամյակ քաղաքացիական պատերազմ ապրած և իրար նկատմամբ թշնամաբար տրամադրված արտաքին հակամարտ դերակատարների, ինչպես և հակամարտության ազդեցության անմիջական կրող Մայրիների երկրի համար:

Լիբանանահայ համայնքի կեցվածքը

Բարեկամ լիբանանցի ժողովրդին վիճակված դժվարին փորձություններից անմասն չի մնացել նրա անքակտելի բաղադրիչներից մեկը՝ հանդիսացող լիբանանահայ համայնքը: Լիբանանցի մեր ազգակիցները բեյրության պայթյունի հետևանքով կրել են մարդկային կորուստներ, իսկ ճգնաժամի հետևանքով՝ նաև կյուրական զգալի վնասներ: Լիբանանահայ համայնքը, թրժված պատմական խրթին իրադարձությունների մեջ, ճգնաժամի ողջ ընթացքում դրսևորել է պետականամետ դիրքորոշում: Շաքքային քաղաքացիները բողոքի գործողությունների ընթացքում մեծ մասամբ զորակցել են խաղաղ ցուցարարներին, իսկ հոգևոր համայնքապետերն ու քաղաքական կուսակցությունները իրենց կառուցողական կեցվածքով հնարավորինս նպաստել են ստեղծված իրավիճակի դրական հանգուցալուծման փորձերին: Մինչդեռ Լիբանանում շարունակվող բազմաշերտ ճգնաժամի հետևանքով ուռճանում են այն խորքային խնդիրները, որոնց բախվում է մերձավորարևելյան տարածաշրջանի ամենակազմակերպված և ազդեցիկ հայ համայնքներից մեկը: Միանշանակ զարգացումների նման անորոշ ընթացքը պատճառ է դառնալու համայնքում առկա արտագաղթի տրամադրությունների աճին՝ սոցիալ-տնտեսական, ֆինանսական, հումանիտար, քաղաքական և այլ խնդիրներին ավելացնելով նաև անվտանգայինը: ■

Արձագանք Սևրի պայմանագրին (101-ամյակի առթիվ)

Արարատ Հակոբյան
պատմ. գիտ. դոկտոր, ՀՊՏՀ պրոֆեսոր, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի առաջատար գիտաշխատող

101 տարի առաջ Միացյալ և Անկախ Հայաստանի գաղափար-պահանջը ստացավ իր իրավական ձևակերպումը:

Ցեղասպանություն ապրած հայ ժողովրդի քաղաքական պահանջատիրության՝ միջազգային իրավապայմանագրային մարմնավորումը դարձան 1920 թ. օգոստոսի 10-ին, Անտանտի 13 պետությունների, Հայաստանի և Օսմանյան Թուրքիայի միջև Փարիզի արվարձան Սևրում կնքված պայմանագիրը և ԱՄՆ նախագահ Վ. Վիլսոնի կողմից քարտեզի վրա գծված ինչպես և նույն թվականի նոյեմբերի 22-ին հայ-թուրքական սահմանի վերաբերյալ համապատասխան փաստաթղթով ամրագրված անբեկանելի **իրավարար (Arbitrage)** վճիռը: Առաջին աշխարհամարտից, Հայոց մեծ եղեռնից ու անկախ պետականության վերականգնումից հետո Միացյալ և Անկախ Հայաստանի գաղափարի պայմանագրային ամրագրման փաստը՝ որ իմաստ ու բովանդակություն հաղորդեց Հայկական հարցին:

Սևրի պայմանագիրը, ասել է թե՛ հայ ժողովրդի համար Միացյալ Հայաստանի տեսլականը, անխզելիորեն կապված է Հայոց մեծ եղեռնի միջազգային ճանաչման ու փոխհատուցման պահանջների հետ: Մոռացության մատնել Սևրը կնշանակի ըստ էության հաշտվել ու մոռացության մատնել նաև Հայոց ցեղասպանությունը:

Սևրյան իրադարձություններից մեկ դար անց, մեր ժամանակների աշխարհաքաղաքական մակրոթագույությունների ու տեղատվությունների պայմաններում ու հատկապես Արցախյան 44-օրյա ձախող պատերազմի հետևանքով մեզանում, հատկապես քաղաքական-իշխանական որոշ շրջանակների կողմից սերմանվող հոռետեսական տրամադրությունների պայմաններում, կարծում ենք, անկախ առաջացած դժվարություններից՝ տարածքների նոր կորուստ, մեծաթիվ զոհեր, շրջափակում, նոր պատերազմի սպառնալիքներ, ներքին դիմակայություններ, քովիդ կոչված հիվանդություն և այլն, հայ ժողովուրդն իրավունք չունի մոռացության մատնելու պատմականորեն ձևավորված իր արդար դատը՝ Արևմտահայաստանի մեր պապենական նահանգների պահանջատիրությունը, որը, ինչպես ասվեց, միջազգայնորեն ամրագրվեց Սևրի պայմանագրով և ԱՄՆ նախագահ Վ. Վիլսոնի իրավարար վճռով: Հարկ է արձանագրել, որ դրանք միջազգային փաստաթղթեր են, որոնք շարունակում են ուժի մեջ մնալ և մինչ օրս միջազգային որևէ այլ փաստաթղթով անվավեր կամ չեղյալ չեն ճանաչվել: Սա նշանակում է, որ մենք **իրավունքի ուժով** պետք է շարունակենք մնալ մեր կորսված հայրենիքի վերադարձի պահանջատեր, պետք է շարունակենք բազմակողմ

պայքարը մինչև վերջ՝ մեր հայրենի եզերքին տեր դառնալու համար: Եվ դա պետք է արտահայտվի ոչ միայն խոսքերով, կոչերով, քարոզչությամբ, փաստավավերագիր նյութեր հավաքելով ու համապատասխան գրականություն ստեղծելով, այլև միջազգային կառույցներում ու ասոցիացիաներում ազգովի ջանքեր գործադրելով, իսկ հարկ եղած դեպքում պետք է պատրաստ լինել նաև պայքարի: Յուրաքանչյուր հայ մտքով, հոգով և գործով պետք է ձգտի ու հասնի հայ ազգի նվիրական նպատակի իրականացմանը, ձգտի մեր ազգային-քաղաքական երազանքը դարձնելու իրականություն: Կրկին շեշտենք, որ Արցախյան վերջին պատերազմում ինչ-ինչ կառույցների ձախողումների պատճառով ունեցած անհաջողություններն ամենևին չեն նշանակում, թե մենք մոռացության պետք է մատնենք մեր պատմական արդար դատն ու իրավունքը՝ վերստին տեր դառնալու մեր բուն հայրենի տարածքներին:

Խորհրդային ժամանակներից և ոչ պակաս չափով նաև ներկա դժվարին ու լարված ժամանակներում մեր պարտված վիճակի հոգեբանական ծանր խորապատկերին տարածում է գտել մերժելի մտայնություն, որ եթե ուժդ չի պատում, մի՛ դիմիր մեծ, անիրականանալի պահանջների, այլ համակերպվիր ու բավարարվիր քո ունեցածով: Այլ խոսքով՝ ներկա պայմաններում շարունակվում է, գուցե ավելի բարձրաձայն, տուրք տրվել տերպետրոսյանական խաղաղասիրական-պարտվողական հայտնի թեզին՝ մոռացության մատնելու Հայ դատն ու պատմական հողերին տեր դառնալու երազանքային պահանջը և հաշտվելու հարևանների հետ: Նման տեսակետին կարելի է հակադարձել նրանով, որ եթե խոսքը հայրենի տարածքների կորստի, դրանց բզկտման ու իրար միջև բաժան-բաժան անելու մասին է, ապա, անկախ ունեցած ուժից ու հնարավորությունից, դրա դեմ արժանապատիվ երկիրն ու ազգը պետք է պայքարեն բոլոր հնարավոր ձևերով ու միջոցներով: Եթե այսօր համակերպվենք եղած կորստի հետ, ապա վաղն արդեն նոր անդառնալի կորուստների ակնատեսը կլինենք: Սա է ազգերի ու ժողովուրդների լինելիության մասին ճշմարտության փիլիսոփայությունը: Եթե անգամ այսօր կամ ժամանակային տվյալ փուլում հնարավոր

չինի մեր համագային օրինական իրավունքները վերականգնել, ապա, չհամակերպվելով և լռելյայն չհաշտվելով հայկական տարածքների բռնագրավման (օկուպացման) փաստի հետ, պետք է մի կողմից շարունակել աշխատանքները միջազգային ատյաններում հայտարարությունների, հայտագրերի, բողոքների և այլ միջոցներով ու ձևերով, իսկ մյուս կողմից՝ իբրև պատգամ փոխանցել մեր ներկա և գալիք սերունդներին շարունակել ջանքերը՝ տեր դառնալու հայրենի եզերքին:

Միջազգային դիվանագիտության մեջ արդեն մեկուկես դար շրջանառվող **Հայկական հարցի** առանցքը եղել ու մնում է Արևմտյան Հայաստանի (Տաճկահայաստանի) ճակատագրի վճռման հարցը: Պատմական իրողությունն այն է, որ վերջին տասնամյակներին քաղաքականապես բոտն կերպով շրջանառվող և մեզ առավել հուզող Արցախյան հարցը չպետք է խառնել միջազգային ձևակերպում ստացած Հայկական հարցի հետ, թեև պատմական, աշխարհագրական, էթնիկ, մշակութային և այլ առումներով դրանց միջև կա ներքին հոգևոր կապ:

Արդի իրողությունների լույսի ներքո ընթերցողի մոտ ակամա կարող է հարց ծագել, թե ավելի քան մեկ դար առաջ արդեն ստորագրված (Թուրքիան չի ստորագրել) և **Միացյալ և Անկախ Հայաստանի** ձևակերպմամբ եզրույթ-պահանջը ներառած Սևրի պայմանագրին որ երկիրը առաջինը համապատասխան փաստաթղթերով պաշտոնապես դեմ արտահայտվեց և դրանով, փաստորեն, իր պաշտպանության տակ առավ Թուրքիային: Հիշեցնենք, որ Առաջին աշխարհամարտից հետո ծանր ժամանակներ ապրող Թուրքիայում, 1919 թ. երկրորդ կեսից՝ նրա անատոլիական մասում, Մ. Քեմալ փաշայի նախաձեռնությամբ գլուխ բարձրացրեց թուրքական ազգայնական քեմալական շարժումը, որն իր սուր ծայրերից մեկով ուղղված էր Հայկական հարցի դեմ²: 1920 թ. հունվարի 28-ին թուրքական պառլամենտի (մեջլիսի) կողմից ընդունվեց, այսպես կոչված, **«Ազգային ուխտը» (Misak-i Milli)**, որում նշվում էր Թուրքիայի անբաժանելիության մասին, և այն մեծապես ուղղված էր Հայկական հարցի դեմ: Եվ ահա, միմյանց ռազմավարական շահերի համընկնման հիման վրա, 1920 թ. ապրիլից տեղի ունեցավ միջազգայնորեն չճանաչված բոլշևիկյան Ռուսաստանի և քեմալական Թուրքիայի, ասել է թե՛ Լենին-Քեմալ մերձեցում, և կնքվեց դաշինք: 1920 թ. օգոստոսի 24-ին որպես հետևանք խորհրդա-թուրքական (Գ. Չիչերին-Բ. Սամի բեյ) մոսկովյան բանակցությունների (Սևրի պայմանագրից ուղիղ 14 օր անց) նախաստորագրվեց 8 կետանոց **«բարեկամության»** պայմանագիրը, որն իր սուր ծայրով ուղղված էր հենց Սևրի պայմանագրի չճանաչմանը, փաստորեն՝ հայ ժողովրդի իղձերի խորտակմանը³: Այն հետո ամրագրվեց Մոսկվայի 1921 թ. մարտի 16-ի (իրականում մարտի 18-ի) ռուս-թուրքական երկրորդ, այժմ արդեն **«բարեկամության և եղբայրության»** (Գ. Չիչերին-Յու. Քեմալ բեյ)

Վ. Վիլսոնը կնք հեք

պայմանագրում⁴: Հետևանքն այն եղավ, որ Վ. Լենինի գլխավորած Ռուսաստանի բոլշևիկյան կառավարությունն առաջինը ճանաչեց թուրքական «Ազգային ուխտը», իսկ շատ շուտով՝ 1920 թ. ամռան-աշնանը, ոսկով, գենք-գինամթերքով և այլ միջոցներով աջակցեց քեմալական բանակին, ինչի հետևանքով Հայաստանը ծանր պարտություն կրեց, նրա տարածքները բզկտեցին ու բաժանեցին միմյանց միջև, իսկ Սևրի մեծախոստում պայմանագիրն ու վիլսոնյան իրավարար վճռով ձևավորվելիք ավելի քան 160 հազար քառ. կմ տարածքով Միացյալ Հայաստանի պայմանագրային պահանջը մնացին օդից կախված ու անկատար: Կրկին ուզում ենք արձանագրել պատմական այն փաստը, որ Խորհրդային Ռուսաստանը առաջին երկրներից մեկն էր, եթե ոչ առաջինը, որ չի ճանաչել Սևրի պայմանագիրը, այդ թվում նաև՝ այդ պայմանագրի «Հայաստան» բաժնի 88-93-րդ հոդվածներով ներկայացված Միացյալ և Անկախ Հայաստանի տեպլականի իրագործումը⁵: Իսկ հայ բոլշևիկ, ՀՄԽՏ Ժողկոմխորհի նախագահ Ալ. Մյանսիկյանը Սևրի պայմանագիրը բնորոշել է իբրև «Թուրքիային ուժով պարտադրված երկրորդ ասիական Վերսալ»⁶:

Վերադառնալով մեր ժամանակներին և ավելի քան մեկ դար առաջ ձևավորված Հայկական հարցը սերյան ձևակերպմամբ դիտարկելով ռուս-թուրքական հարաբերությունների ներկա համապատկերում և համեմատելով այն մեր ժամանակներում Հայաստան-Արցախի հիմնահարցի առնչությամբ Ռուսաստան-Թուրքիա, ավելի կոնկրետ՝ Պուտին-Էրդոհան քաղաքական-դիվանագիտական խաղերի հետ՝ դժվար չէ տեսնել որոշակի ընդհանրություն ու նմանություն մեկ դար առաջ և մեր օրերում տեղի ունեցող ռազմաքաղաքական իրադարձությունների միջև: Այսպես՝ եթե այն ժամանակ Հայաստանի Հանրապետության տարածքները բզկտելու հիմնական դերակատարը քեմալական Թուրքիան էր՝ Բ. Կարաբեքիր փաշայի բանակով, որը ծանր պարտության մատնեց Հայաստանին, ապա մեր ժամանակներում այդ դերակատարությունը

ստանձնել է հիմնականում Թուրքիայի կողմից հովանավորվող ու սպառազինվող Ադրբեջանը: Եվ այդ ամենը տեղի է ունենում, իհարկե, ոչ բացահայտ, կարծես ՌԴ իշխանությունների թողտվության ու լուռ համաձայնության պայմաններում: Ադրբեջանը, արտաքին աջակցություն ստանալով, 44-օրյա պատերազմի հետևանքով տեր է դարձել Արցախի Հանրապետության տարածքի նշանակալի մասին, այդ թվում՝ մեզ համար Կարսի համարժեքը հանդիսացող Շուշի քաղաք-ամրոցին, Հադրութին և այլ շրջանների: Դա դեռ բավական չէ, հայ-ադրբեջանական պետական սահմանների ճշգրտման անվան տակ Ադրբեջանը փաստորեն ներխուժել է ՀՀ տարածք և Նախիջևանի երկրամասի հետ անմիջական սահմանային կապ հաստատելու նպատակով ու ինչ-ինչ ուժերի թողտվությամբ սպառնում է Հայաստանի տարածքային ամբողջականությանը: Ակներև է, որ սա շատ մեծ վտանգներ պարունակող քաղաքական խաղ է, որին պետք է ազգովի պատրաստ լինենք դիմակայելու և հակահարված տալու: Այս կապակցությամբ սույն հրապարակման սկզբում նշել ենք պատմությամբ փորձարկված այն հայտնի միտքը, որ որքան զիջող ու համակերպվող ես լինում ազգային-պետական շահերի պաշտպանության հարցում, ժամանակի ընթացքում նույնքան և ավելի մեծ կորուստներ ես ունենում: Ինչպես ասում են, պխորժակը ուտելիս է բացվում: Ով կմտածեր, որ Ղարաբաղի հարցը «լուծելուց» հետո Ադրբեջանը, ըստ ամենայնի Թուրքիայի հովանավորությամբ, կհավակնի տեր դառնալու Սյունիքին, Սևանա լճին (ըստ իրենց՝ Գեոկչային) և նույնիսկ «Էրիվանին»՝ դրանք հայտարարելով ադրբեջանական պատմական տարածքներ:

Ամփոփենք: Չսայած արտաքին ու ներքին դժվարություններին՝ չպետք է երկրորդական պլան մղել ու մոռացության մատնել հայոց պատմության նվիրական էջերից մեկը համարվող Սևրի պայմանագիրը, նրա հիմնական իմաստն ու բովանդակությունը կազմող Միացյալ և Անկախ Հայաստանի գաղափարը՝ միշտ լավատես լինելով, որ մի հաղթական գեղեցիկ օր հնարավոր կլինի այն կյանքի կոչել: Պետք է քաջ գիտակցել, որ ավելի քան մեկդարյա Սևրի պայմանագիրը և ավելի քան 160 հազար քառ. կմ տարածք ընդգրկող Միացյալ Հայաստանի մասին միջազգային իրավական փաստաթղթերը առաջին հերթին վերաբերում են հիմնական պատասխանատու կողմին՝ Թուրքիային: Եվ դժվար չէ կռահել, որ մեր ժամանակներում Էրդողանի գլխավորած Թուրքիան, Անդրկովկասյան տարածաշրջանում Հայաստանի ու հայ ժողովրդի դեմ իր կրտսեր եղբոր՝ Ադրբեջանի միջոցով քաղաքական, պատերազմական, սահմանային և այլ սադրանքներ, բախումներ ու պատերազմներ հրահրելով, բացի դեպի Արևելք ուղղված պանթուրքական նկրտումներից ու Անդրկովկասում հաստատվելու ռազմավարական պլաններից (ի դեպ, դրա արտահայտություններից մեկը կարելի

է համարել այս տարվա ամռանը ցուցադրաբար Շուշիում կնքված թուրք-ադրբեջանական, այսպես կոչված, դաշինքը՝ իհարկե ի հեճուկս մեծ չափով նաև Ռուսաստանի ռազմավարական շահերի), նաև **նպատակ է հետապնդում շեղելու Հայաստանի ու հայ ժողովրդի ուշադրությունն իր պատմական հայրենիքի՝ Արևմտյան Հայաստանի նկատմամբ ունեցած սերյան պահանջ-իրավունքից:**

Սույն հրապարակումից բխող մյուս հետևությունն այն է, որ ռուս-թուրքական հարաբերությունների առնվազն 100-ամյա փորձն ու դասերը փաստում են, որ երկկողմանի այդ մերձեցումը, չասենք դաշինքը, հիմնված նրանց ռազմաքաղաքական շահերի վրա, եղել է ժամանակավոր, արհեստական ու շինծու, քանզի ամեն անգամ, երբ Թուրքիան, լինի քեմալական թե էրդողանական, ստանալով Ռուսաստանի աջակցությունը, լուծում է իր ռազմավարական խնդիրները, այնուհետև առանց որևէ պարտավորություն զգալու քաղաքականապես շրջվում է դեպի Արևմուտք կամ մեկ այլ ուղղությամբ: Արդյոք այս անգամ Ռուսաստանը անհրաժեշտ հետևություններ կանխի: Մեր կարծիքով՝ ահա սա է Սևրի պայմանագրի 101-ամյա խորհուրդը: ■

Հղումներ

- 1- Այդ մասին մանրամասն տես Հակոբյան Ա., Միացյալ և Անկախ Հայաստանի գաղափարը Հայոց պատմության հոլովություն, Եր., 2020:
- 2- Տես Մաֆրաստյան Ռ., Մուստաֆա Քեմալ. պայքար Հայաստանի Հանրապետության դեմ (1919-1921 թթ.), Եր., 2019, էջ 57, 60-62, 64:
- 3- Տես «Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920 թթ.», քաղաքական պատմություն, Եր., 2000, էջ 258, տես նաև Գալոյան Գ., Հայաստանը և մեծ տերությունները 1917-1923 թթ., Եր., 1999, էջ 265:
- 4- Այս մասին հանգամանորեն տես «ՎԷՄ», խմբ.՝ Գ. Խուդիկյան, Եր., 2021, թիվ 1 (73), էջ 9-52:
- 5- Տես Հակոբյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 141-144:
- 6- Մյասնիկյան Ա., Երկեր, հինգ հատորով, հ. 5, Եր., 2007, էջ 413:

Հայաստանը միջազգային դիվանագիտական փաստաթղթերում. բախտորոշ պայմանագրեր

Անի Մելքոնյան

Պատմաբան, ՀՅԴ «Նիկոլ Աղբալյան» ուսանողական միության անդամ

Իր պատմության տարբեր շրջակիվերում Հայաստանը հայտնվել է հակամարտությունների ու պատերազմների թատերաբեմում, երբեմն էլ երկու կամ ավելի պետությունները իրենց հակասությունները հարթել են Հայաստանի հաշվին գործարքներ կնքելով: Մեր պատմության ընթացքում բազում անգամներ օտարները կնքել են փաստաթղթեր, ըստ որոնց՝ մեր ճակատագիրը տնօրինվել է այլոց կողմից: Այդ փաստաթղթերի մի մասը Հայաստանի բաժանման վերաբերյալ պայմանագրերն էին, որոնցով Հայաստանի արևելյան ու արևմտյան մասերը տարբեր ժամանակներում բաժանվել են երկու կամ ավելի պետությունների միջև: Հայաստանը այլ պետությունների միջև բաժանվել է առնվազն հինգ անգամ՝ 387 թ.՝ Հռոմեական կայսրության և Պարսկաստանի միջև, 591 թ.՝ Պարսկաստանի և Բյուզանդական կայսրության միջև, 1555 թ.՝ Սեֆյան Պարսկաստանի և Օսմանյան կայսրության միջև, 1639 թ.՝ Սեֆյան Պարսկաստանի և Օսմանյան կայսրության միջև, 1921 թ.՝ Խորհրդային Ռուսաստանի, Թուրքիայի Հանրապետության, Ադրբեջանի և Վրաստանի միջև:

Հայաստանի կամ գոնե նրա արևելյան հատվածի համար ոչ պակաս ճակատագրական էին 1812-1813 և 1826-1828 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմներից հետո կնքված ռուս-պարսկական պայմանագրերը, որոնցով Արևելյան Հայաստանը միացավ Ռուսաստանին:

Այսպես՝ 1813 թ. հոկտեմբերի 13-ին Ռուսաստանի և Պարսկաստանի միջև Արցախի Գյուլիստան գյուղում կնքվեց հաշտության պայմանագիր: «Համաձայն այս պայմանագրի՝ Պարսկաստանը Ռուսաստանին զիջեց Դերբենտի, Ղուբայի, Բաքվի, Շիրվանի, Շաքիի և Ղարաբաղի խանությունները: Այսպես՝ ամբողջ տարածքը, բացառությամբ Երևանի ու Նախիջևանի խանությունների, ինչպես նաև Մեղրիի, անցավ Ռուսաստանին»: Կարճ ժամանակ անց բռնկված ռուս-

պարսկական նոր պատերազմի հետևանքով 1828 թ. կնքված Թուրքմենչայի պայմանագրով Ռուսաստանի տիրապետության տակ անցան Երևանի և Նախիջևանի խանությունները, Արևելյան Պարսկաստանի կազմում մնաց Մեծ Հայքի նահանգներից միայն Պարսկահայքը, պարսկահայությանը թույլատրվեց տեղափոխվել Ռուսական կայսրության տարածք, ինչի հետևանքով մոտ 40-50.000 պարսկահայեր տեղափոխվեցին Արևելյան Հայաստան:

Իսկ ինչ տվեց արևելահայությանը Ռուսաստանի տիրապետությունը: Չնայած Ռուսաստանի վարած և տարիների ընթացքում առավել խստացվող գաղութային քաղաքականությանը՝ այնուամենայնիվ չենք կարող չարձանագրել, որ «Ռուսաստանի կողմից Արևելյան Հայաստանի նվաճումը դրական նշանակություն ունեցավ հայ ժողովրդի համար, քանի որ վերջինս ազատագրվեց պարսկական լծից: Պարսկաստանի տիրապետության տակ հայերը գրկված էին ոչ միայն նյութական ապահովությունից, այլև կյանքի տարրական պայմաններից: Արևելյան Հայաստանում հայերի թիվն ավելի փոքր էր, քան մուսուլման բնակչությանը: Ռուսաստանին միավորվելուց հետո Պարսկաստանից և Արևմտյան Հայաստանից հայերի գաղթի արդյունքում այս վիճակը փոխվեց: Մինչև Ռուսաստանին միանալը Արևելյան Հայաստանում հայերը ազգաբնակչության 33,8 տոկոսն էին, թուրքերը՝ 49,7 տոկոսը, քրդերը՝ 16 տոկոսը: 30-ական թվականներին հայերը ազգաբնակչության 58,8 տոկոսն էին, թուրքերը՝ 34,4 տոկոսը, քրդերը՝ 6,6 տոկոսը»²:

Այս ամենից բացի՝ ռուսական տիրապետության շրջանում, երբ հայերը ավելի լավ կրթություն ստանալու հնարավորություն ստացան, աստիճանաբար բարձրացավ արևելահայության կրթական մակարդակը, արևելահայ երիտասարդները տարիների ընթացքում սկսեցին ուսանել նախ ռուսաստանյան, ապա եվրոպական առաջատար բուհերում՝ իրենց հետ հայկական շրջանակներ բերելով ավելի առաջադիմական և լուսավոր գաղափարներ:

Գյուլիստանի պայմանագրի կնքումը

Բավականաչափ կրթված ու գիտակից արևելահայությունը սկսեց հակվել Արևմտյան Հայաստանը ևս Ռուսական կայսրությանը միացնելու և Օսմանյան կայսրության տիրապետության տակ ստրկացած արևմտահայությունը կյանքի անմարդկային պայմաններից դուրս բերելու մտքին: Ինչ վերաբերում է Արևմտյան Հայաստանի տարածքներին, ապա դրանք ռուս-թուրքական մի քանի պատերազմների ընթացքում ու կնքված պայմանագրերով ձեռքից ձեռք անցան:

Հայաստանը միջազգային դիվանագիտական փաստաթղթերում հայտնվեց 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո, մասնավորապես՝ Սան Ստեֆանոյի և Բեռլինի վեհաժողովներում: Այս երկու վեհաժողովների փաստաթղթերով միջազգային դիվանագիտության ասպարեզ մտավ Հայկական հարցը, ինչը ճակատագրական նշանակություն ունեցավ հայության համար:

Ահա թե ինչ էր նախատեսում Հայաստանի համար Սան Ստեֆանոյի պայմանագիրը. «Նկատի ունենալով այն, որ ռուսական զորքերի դուրսբերումը նրանց կողմից գրավված Հայաստանի՝ Թուրքիային վերադարձվելիք վայրերից կարող է այնտեղ առիթ տալ բախումների և բարդությունների, որոնք երկու պետությունների բարի հարաբերությունների վրա կունենան վսասակար ազդեցություն, Բարձր դուռը պարտավորվում է անհապաղ կենսագործել հայաբնակ մարզերի՝ տեղական կարիքներից հարուցվող բարելավումներ և բարենորոգություններ և զերծ պահել հայերի անվտանգությունը քրդերից և չերքեզներից»³:

Սան Ստեֆանոյի պայմանագրով Օսմանյան կայսրությունը պարտավորվում էր բարենորոգումներ կատարել Արևմտյան Հայաստանում, իսկ Կարսը, Արդահանը, Ալաշկերտի հովիտն ու Բայազետը անցնում էին Ռուսաստանին: Հիշյալ պայմանագրով Ռուսաստանի դիրքերի ամրապնդումը անհանգստություն պատճառեց Անգլիային և Ավստրո-Հունգարիային: Վերջիններիս պահանջով և Օտտո Բիսմարկի նախաձեռնությամբ Բեռլինում գումարվեց վեհաժողով՝ Սան Ստեֆանոյի պայմանագիրը վերանայելու համար:

Բեռլինի վեհաժողովում Սան Ստեֆանոյի 16-րդ հոդվածը փոխվեց 61-րդի և վերաձևակերպվեց այսպես. «Բարձր Դուռը պարտավորվում է առանց հետագա հասպտակների իրագործել հայաբնակ մարզերում տեղական կարիքներից հարուցված բարելավումներն ու բարենորոգումները և ապահովել հայերի անվտանգությունը չերքեզներից ու քրդերից: Բարձր դուռը տերություններին պարբերաբար կհաղորդի այն միջոցների մասին, որոնք ինքը ձեռք է առել այդ նպատակի համար, իսկ տերությունները կհսկեն դրանց կիրառումը»⁴: Անգլիայի պահանջով Թուրքիային վերադարձվեցին Ռուսաստանի կողմից գրավված Էրզրումը, Բայազետը, Ալաշկերտի հովիտը և հարակից տարածքները: Ռուսաստանին մնացին Կարսը, Արդահանը և Արդվինը, որոնցից էլ կազմվեց Կարսի մարզը, որը գոյություն է ունեցել մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմը:

Թուրքմենչայի պայմանագրի կնքումը

1912-1914 թթ. ընթացքում մեծ պետությունների կողմից կազմվեց և ներկայացվեց հայկական բարենորոգումների փաթեթ, որը ստորագրեցին Օսմանյան կայսրությունը (ներկայացուցիչ՝ մեծ վեզիր Սայիդ Հալիմ փաշա) և Ռուսաստանը: Փաթեթով առաջարկվում էր հայկական վեց վիլայեթներից կազմել երկու մեծ նահանգ, որոնք լինելու էին եվրոպական տեսուչների վերահսկողության ներքո, որոնց հանձնարարված էր հայ բնակչության խնդիրների լուծումը: Հայ ժողովրդի բախտը, սակայն, այս անգամ էլ չբերեց. 1914 թ. պայթեց Առաջին համաշխարհային պատերազմը, և հոկտեմբերին պատերազմի մեջ մտած Օսմանյան կայսրությունը չեղյալ հայտարարեց հայկական բարենորոգումների ծրագիրը: Մինչ այդ բարենորոգումների իրականացման ուղղությամբ որոշակի քայլեր արդեն կատարվել էին. «1914 թվի գարունը և ամառը անցան բարենորոգումների գործի կազմակերպման աշխատանքներով: Պետությունների առաջարկած թեկնածուներից Բ. Դուռը ապր. 2 (15)-ին ընդհանուր քննիչներ ընտրեց հոլանդացի Վեստենենկին և նորվեգացի Հոֆին և մայիսի 10 (23)-ին ստորագրեց նրանց հետ վերջնական պայմանը: Նախնական անհրաժեշտ աշխատանքները իրականացնելուց հետո Հոֆը մեկնեց իր պաշտոնատեղին՝ Վան. կարճ ժամանակից հետո պիտի մեկնեք և Վեստենենկը: Շիշտ է՝ թուրք կառավարությունը և Իթթիհատը չէին թաքցնում իրենց դժգոհությունը հայերից և անհամաձայնությունը բարենորոգումների ծրագրի հանդեպ: Շիշտ է՝ ճանապարհին և Վանում թուրք իշխաններն ու հասարակությունը թշնամանքով ընդունեցին Հոֆին, իսկ Վանում թուրք պաշտոնյաները նույնիսկ հրաժարվեցին նրան ենթարկվել, բայց և այնպես «բարենորոգումները սկսել էին գործադրել», իսկ այս ինքնին արդեն կարևոր նվաճում էր համարվում»⁵:

Ինչպես տեսնում ենք, Հայաստանի վերաբերյալ պայմանագրերը հիմնականում կնքվում էին առանց Հայաստանի մասնակցության: Այդ առումով բացառիկ էր Սևրի պայմանագիրը, որը թերևս միջազգային միակ հայանպաստ փաստաթուղթն է, որի կնքմանը մասնակցել է նաև Հայաստանը՝ որպես ինքնիշխան պետություն:

Սևրի պայմանագիրը կնքվել է 1920 թ. օգոստոսի 10-ին, որի հիման վրա նույն թվականի նոյեմբերի 22-ին ԱՄՆ նախագահ Վուդրո Վիլսոնը հրապարակում է իր իրավարար վճիռը, որի համաձայն՝ այդ պահին 70.000 քառ. կմ տարածք զբաղեցնող Հայաստանի Հանրապետությանը միացվելու էին տարածքներ Էրզրումի, Տրապիզոնի, Վանի և Բիթլիսի նահանգներից, և ՀՀ տարածքը կազմելու էր ավելի քան 160 հազար քառ. կմ:

Սևրի պայմանագրի՝ Հայաստանին վերաբերող կետերն ու Վիլսոնի իրավարար վճիռը, սակայն, մնացին թղթի վրա: 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ին բուլշևիկա-թուրքական խարդավանքների սարդոստայնն ընկած Հայաստանի Հանրապետությունը խորհրդայնացավ, ու թեև Հայաստանի խորհրդայնացման պայմանագրով Խորհրդային Ռուսաստանը պարտավորվում էր ճանաչել Հայաստանի տարածքային ամբողջականությունը մինչև 1920 թ. սեպտեմբերի 27-ը եղած սահմաններում, այնուամենայնիվ, խորհրդային իշխանությունը, ինչպես պարզվեց հետագայում, դրժեց իր խոստումը՝ հերթով խախտելով երևանյան համաձայնագրի բոլոր կետերը:

Հայաստանի և հայության համար ճակատագրական էր 1921 թ. մարտի 16-ին (իրականում 18-ին) կնքված ռուս-թուրքական «բարեկամության և եղբայրության» պայմանագիրը, որը ինչ-որ առումով կարելի է համարել նաև Հայաստանի հինգերորդ բաժանման պայմանագիր, քանի որ այդ պայմանագրով ոչ միայն Խորհրդային Ռուսաստանը Խորհրդային Հայաստանի անունից հրաժարվեց Սևրի պայմանագրից, այլև փաստացի ճանաչված Հայաստանի Հանրապետության 70.000 քառ. կմ ինքնիշխան տարածքը բաժանվեց Թուրքիայի, Ադրբեջանի և Վրաստանի միջև՝ Հայաստանին թողնելով մոտավորապես 30.000 քառ. կմ տարածք: Առանց Հայաստանի մասնակցության կնքված, բայց, ըստ էության, Հայաստանի ճակատագիրը որոշած Մոսկվայի ապօրինի պայմանագրի առաջին հոդվածով սահմանվում էր. «Կողմերից յուրաքանչյուրը սկզբունքորեն համաձայն է չճանաչել ոչ մի հաշտության պայմանագիր կամ միջազգային որևէ այլ ակտ, եթե կողմերից մեկին ուժով հարկադրեն ընդունել: Ռուսաստանի կառավարությունը համաձայն է չճանաչել Թուրքիային վերաբերող և այսօր Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովը ներկայացնող նրա ազգային կառավարության չճանաչած որևէ միջազգային ակտ»⁶:

Դժվար չէ կռահել, որ այս կետը վերաբերում էր նաև Սևրի պայմանագրին և դրանից բխող Վիլսոնի իրավարար վճիռին: Պայմանագրի նույն հոդվածով սահմանվում էր. «Թուրքիայի հյուսիսարևելյան սահմանը որոշվում է այն գծով, որն սկսելով Սև ծովի ափին գտնվող Սարպ գյուղից՝ անցնում է Խեղիմթա սարի վրայով, առաջանում Շավշետ սարի և Կաննի դաղի ջրբաժան գծի ուղղությամբ, այնուհետև՝ անցնում Արդահանի ու Կարսի սանջակների հյուսիսային վարչական սահմանագծի երկարությամբ՝ Արփաչայ և Արաքս գետերի հնահունով՝ մինչև Ստորին Կարասուի գետաբերանը»⁷:

Սա նշանակում էր, որ Թուրքիային էր անցնում

Սան Սյրեֆանտյի պայմանագրի կնքումը

ոչ միայն Հայաստանի Հանրապետության Կարսի մարզը, այլ նաև Սուրմալուի գավառը, որը երբեք չէր եղել Թուրքիայի կազմում: Իր բաժինը պոկելուց հետո, Թուրքիան պահանջեց, որ Նախիջևանի մարզը դրվի Ադրբեջանի հովանավորության տակ: Մոսկվայի պայմանագրի 3-րդ հոդվածով սահմանվում էր, որ Նախիջևանի մարզը պետք է որպես ինքնավար տարածք անցնի Ադրբեջանի «խնամակալության» ներքո՝ պայմանով, որ Ադրբեջանը այդ խնամակալությունը չի զիջի երրորդ պետության, իսկ այդ «երրորդ պետությունը» Հայաստանն էր: Նման պահանջը պայմանավորված էր Թուրքիայի առ այսօր շարունակվող պանթուրքիստական նկրտումներով: Պանթուրքիզմի նպատակը «Մեծ Թուրանի» ստեղծումն է, որի ճանապարհին որպես սեպ խրված է Հայաստանը: Նախիջևանի՝ Հայաստանին չպատկանելը ապահովում է Թուրքիայի կապն Ադրբեջանի հետ, և կարելի է ասել, որ Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերով Թուրքիան իրականություն կդարձներ իր պանթուրքիստական ծրագրի սկզբնական մասը, մանավանդ որ կարճ ժամանակ անց մի անօրինական որոշմամբ Ադրբեջանին միացվեց նաև հայկական Արցախը: Մտում էր Զանգեզուրը, որի՝ Ադրբեջանին միացվելու դեպքում պանթուրքիզմի առաջին մասը կարելի կլիներ իրականացված համարել, բայց Զանգեզուրի պաշտպանները Նժդեհի գլխավորությամբ խառնեցին պանթուրքիստների ծրագրերը՝ հերոսական պայքար մղելով այնքան, որ ի վերջո խորհրդային կառավարությունը տեղի տվեց, և Զանգեզուրը մնաց Հայաստանի կազմում: Այդպիսով Հայաստանը փրկվեց լիակատար օղակումից ու աստիճանական ոչնչացումից: Մոսկվայի պայմանագրից է բխում 1921 թ. հոկտեմբերի 13-ին կնքված Կարսի պայմանագիրը, որը ստորագրել է նաև Խորհրդային Հայաստանը:

1921 թ. Մոսկվայի բուլշևիկա-քեմալական ու դրան հաջորդած Կարսի պայմանագրերով գծվեց հայ-թուրքական ներկայիս սահմանը, իսկ Նախիջևանը, որը Ադրբեջանի հետ ցամաքային անմիջական կապ չունեց, «ինքնավար մարզի» կարգավիճակով կցվեց Ադրբեջանին:

Հայաստանը՝ որպես միջազգային իրավունքի սուբյեկտ, կարևոր մի պայմանագրի կողմ հանդիսացավ իր խորհրդայնացումից մոտ 74 տարի անց՝ 1994 թ. մայիսի 12-ին, երբ Ռուսաստանի միջնորդությամբ Հայաստանի, Ադրբեջանի և Արցախի

հանրապետությունների միջև կնքվեց անժամկետ հրադադարի պայմանագիր: Հատկանշական է, որ այդ փաստաթղթում դրված է մինչ օրս չճանաչված Արցախի Հանրապետության ներկայացուցչի ստորագրությունը: Հրադադարի պայմանագրում, որը ստորագրել են Հայաստանի պաշտպանության նախարար Սերժ Սարգսյանը, Արցախի Հանրապետության ՊԲ հրամանատար Մամվել Բաբայանը և Ադրբեջանի պաշտպանության նախարար Մամեդրաֆի Մամեդովը, մասնավորապես նշվում է. «Արձագանքելով Բիշքեքում 1994թ. մայիսի 5-ին կնքված արձանագրության մեջ շարադրված՝ կրակը դադարեցնելու մասին կոչին և հիմք ընդունելով 1994թ. փետրվարի 18-ի արձանագրությունը, հակամարտող կողմերը պայմանավորվել են հետևյալի մասին՝

1. Ապահովել հրադադար և ռազմական գործողությունների ամբողջական դադարեցում 1994թ. մայիսի 12-ի 00 ժամ 01 րոպեից: Կրակը դադարեցնելու մասին համապատասխան հրամանները կտրվեն ու կհասցվեն զինված կազմավորումների հրամանատարներին, որոնք պատասխանատու են դրանց կատարման համար, ոչ ուշ, քան 1994թ. մայիսի 11-ին:

Մայիսի 12-ին մինչև 23.00-ն կողմերը կփոխանակեն կրակը դադարեցնելու մասին հրամանների տեքստերը հետագայում այն լրացնելու և նմանատիպ փաստաթղթերի հիմնական դրույթները ունիֆիկացիայի ենթարկելու նպատակով:

2. Խնդրել ՌԴ պաշտպանության նախարարին՝ մայիսի 12-ից ոչ ուշ հրատապ խորհրդակցություն հրավիրել Ադրբեջանի, Հայաստանի պաշտպանության նախարարների ու ԼՂՀ ՊԲ հրամանատարի միջև՝ նպատակ ունենալով համաձայնեցնել զորքերի տարանջատման սահմանները, ռազմատեխնիկական այլ հրատապ հարցերն ու նախապատրաստելով միջազգային դիտորդների առաջատար խմբի ծավալումը:

3. Այս պայմանավորվածությունը կօգտագործվի բանակցությունները 10 օրվա ընթացքում ավարտելու և մայիսի 22-ից ոչ ուշ Ռազմական հակամարտության հրադադարի մասին համաձայնագրի ստորագրման համար:

4. Սույն պայմանավորվածությունն ուժի մեջ է մտնում այն բանից անմիջապես հետո, երբ Միջնորդը կիրազեկի, որ հակամարտող կողմերից ստացել է լիովին համարժեք փաստաթղթեր՝ ստորագրված լիազոր ներկայացուցիչների կողմից:

Հրադադարից 19 տարի անց իրենց տեսակետներն են հայտնում 1994-ի քաղաքական և ռազմական իշխանությունների ներկայացուցիչները»:

Եվ չնայած զինադադարի պայմանագրի վերաբերյալ հակադիր տեսակետներին՝ Հայաստանի Հանրապետությունը և Արցախի Հանրապետությունը այն կնքել էին որպես հաղթող պետություններ, մեր կարծիքով, անհարկի մեծահոգություն դրսևորելով ագրեսոր Ադրբեջանի նկատմամբ և նրան ավելի ծանր պայմաններ (եթե ոչ կապիտուլյացիա) չպարտադրելով, ինչը, գտնում ենք, Հայաստանի այդ

Բեռլինի վեհաժողովը

օրերի իշխանության դիվանագիտական մեծագույն ձախողումն էր, ինչը, ինչպես հարկն է, չամրապնդեց մարտադաշտում տարած մեծագույն հաղթանակը: Ինչևէ, որոշակի խախտումներով զինադադարի պայմանագիրը գործեց մինչև 2020 թ. սեպտեմբերի 27-ը, երբ Ադրբեջանը սանձազերծեց լայնածավալ պատերազմ, որը կանգնեցվեց 2020 թ. նոյեմբերի 9-ին կնքված՝ հրադադարի մասին համաձայնագրով, որը ստորագրել են Հայաստանի Հանրապետության վարչապետ Նիկոլ Փաշինյանը, Ադրբեջանի նախագահ Իլհամ Ալիևը և Ռուսաստանի Դաշնության նախագահ Վլադիմիր Պուտինը: Ինչպես տեսնում ենք, ի տարբերություն 1994 թ. մայիսի 12-ի զինադադարի պայմանագրի՝ Արցախի Հանրապետությունը նոյեմբերի 9-ի փաստաթղթի կողմ չէ, և, ի տարբերություն մայիսի 12-ի զինադադարի պայմանագրի, նոյեմբերի 9-ի կապիտուլյացիոն համաձայնագիրը Հայաստանի Հանրապետությանը դրեց ծանր դրության մեջ, Արցախի Հանրապետությունը կորցրեց իր տարածքի 75%-ը, որի մեծ մասը թշնամուն պարզապես հանձնվեց: Այդ փաստաթղթում սահմանված է հետևյալը. «1. 2020 թվականի նոյեմբերի 10-ի մոսկովյան ժամանակով 00:00-ից Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտության գոտում հայտարարվում է ամբողջական հրադադարի և բոլոր ռազմական գործողությունների ավարտի մասին: Ադրբեջանի Հանրապետությունը և Հայաստանի Հանրապետությունը, այսուհետ՝ Կողմեր, կանգ են առնում իրենց զբաղեցրած դիրքերում:

2. Ադրբեջանի շրջանը վերադարձվում է Ադրբեջանի Հանրապետությանը մինչև 2020 թվականի նոյեմբերի 20-ը:

3. Լեռնային Ղարաբաղում շփման գծի երկայնքով և Լաչինի միջանցքի երկայնքով տեղակայվում է Ռուսաստանի Դաշնության խաղաղապահ զորախումբ, այդ թվում՝ հրաձգային զենքով զինված 1960 զինծառայող, 90 զրահամեքենա, 380 միավոր ավտոմոբիլային և հատուկ տեխնիկա:

4. Ռուսաստանի Դաշնության խաղաղապահ զորակազմը տեղակայվում է Հայկական զինված ուժերի դուրսբերմանը զուգահեռ: Ռուսաստանի Դաշնության խաղաղապահ զորակազմը տեղակայվելու է 5 տարի ժամկետով, որը ինքնաբերաբար երկարաձգվելու է հերթական 5-ամյա ժամկետով, եթե միայն Կողմերից որևէ մեկը տվյալ ժամկետի ավարտից 6 ամիս առաջ չհայտարարի սույն դրույթի կիրառումը դադարեցնելու

մտադրության մասին:

5. Հակամարտության Կողմերի կողմից համաձայնագրերի կատարման վերահսկողության արդյունավետությունը բարձրացնելու նպատակով հրադադարի ռեժիմը վերահսկելու համար ստեղծվում է խաղաղապահ կենտրոն:

6. Հայաստանի Հանրապետությունն Ադրբեջանի Հանրապետությանը վերադարձնում է Քելբաջարի շրջանը մինչև 2020 թ. նոյեմբերի 15-ը, իսկ Լաչինի շրջանը՝ մինչև 2020 թ. դեկտեմբերի 1-ը: Լաչինի միջանցքը (5 կմ լայնությամբ), որը ապահովելու է Լեռնային Ղարաբաղի կապը Հայաստանի հետ, ընդ որում շրջանցելով Շուշի քաղաքը, մնում է Ռուսաստանի Դաշնության խաղաղապահ զորակազմի վերահսկողության ներքո:

Կողմերի համաձայնությամբ, Լեռնային Ղարաբաղի և Հայաստանի միջև կապն ապահովելու համար առաջիկա երեք տարիների ընթացքում պիտի հաստատվի Լաչինի միջանցքի երկայնքով նոր երթուղու կառուցման նախագիծ, որից հետո ռուսական խաղաղապահ զորակազմը կվերատեղակայվի՝ այդ երթուղին պաշտպանելու համար:

Ադրբեջանի Հանրապետությունը երաշխավորում է Լաչինի միջանցքով քաղաքացիների, տրանսպորտային և բեռնատար միջոցների երթևեկության անվտանգությունը երկու ուղղություններով:

7. Ներքին տեղահանված անձինք և փախստականները ՄԱԿ-ի փախստականների հարցերով գերագույն հանձնակատարի գրասենյակի վերահսկողության ներքո վերադառնում են Լեռնային Ղարաբաղի տարածք և հարակից շրջաններ:

8. Տեղի է ունենում ռազմագերիների, պատանդների և պահվող այլ անձանց ու մահացածների մարմինների փոխանակում:

9. Տարածաշրջանում բոլոր տնտեսական և տրանսպորտային կապերն ապաշրջափակվում են: Հայաստանի Հանրապետությունը երաշխավորում է տրանսպորտային կապերի անվտանգությունը Ադրբեջանի Հանրապետության արևմտյան շրջանների և Նախիջևանի Ինքնավար Հանրապետության միջև՝ երկու ուղղություններով՝ քաղաքացիների, տրանսպորտային միջոցների և ապրանքների անխցընդոտ տեղաշարժը կազմակերպելու համար: Տրանսպորտային հաղորդակցության հսկողությունն իրականացնում են ՌԴ ԱԴԾ Սահմանապահ ծառայության մարմինները:

Կողմերի համաձայնությամբ կապահովվի Նախիջևանի Ինքնավար Հանրապետությունը և Ադրբեջանի արևմտյան շրջանները կապող տրանսպորտային նոր ուղիների շինարարությունը⁹: Ինչպես տեսնում ենք, կնքված համաձայնագիրը բխում է բացառապես Ադրբեջանի շահերից՝ որոշակիորեն շոշափելով նաև ՌԴ շահերը: Կուզեինք ընդգծել հատկապես հետևյալ հատվածը. «Կողմերի համաձայնությամբ կապահովվի Նախիջևանի Ինքնավար Հանրապետությունը և Ադրբեջանի արևմտյան շրջանները կապող տրանսպորտային նոր ուղիների շինարարությունը»: Սա նշանակում է, որ Զանգեզուրի (Մեղրիի) ճանապարհը Ադրբեջանի

ու Թուրքիայի առաջ բացելուց հետո (առանց որի հնարավոր չէ Ադրբեջանին տրանսպորտային ճանապարհ տրամադրել) Թուրքիան առավել, քան երբևէ, կնոտենա իր պանթյուրքիստական ծրագրի իրագործմանը, և եթե ավելի քան մեկ դար առաջ՝ 1918 թ. մայիսին, հայ զինվորականության վճռականության և դիկտատոր Արամ Մանուկյանի նվիրումի ու տրնաջան աշխատանքի, այնուհետև Նժդեհի գլխավորած Զանգեզուրի հերոսական ինքնապաշտպանության շնորհիվ վիժեցվեց պանթյուրքիզմը, ապա այսօր նաև Հայաստանի ղեկավարության հանցավոր անտարբերության ու դավաճանական պահվածքի պատճառով Թուրքիան իրականացնում է այն, ինչը չէր կարողացել անել ավելի քան 100 տարի, ծրագիր, որի իրագործմանը ոչ միայն չի խանգարում, այլ նաև ցավալիորեն օժանդակում է Հայաստանի Հանրապետության ներկայիս ղեկավարությունը, և հայության համար կործանարար հետևանքներ ունեցող այս ծրագիրը թերևս հնարավոր կլինի վիժեցնել հայ քաղաքական ղեկավարության փոփոխությամբ և զինվորականության կողմից ձեռնարկվելիք վճռական քայլերով: Այս անգամ ևս կհաջողվի արդյոք հայ զինվորականությանը փակել պանթյուրքիզմի ճամփան և ապահովել Հայաստանի գոյությունը, կախված է նաև Հայաստանի քաղաքական ղեկավարության դիրքորոշումից և սպասվող աշխարհաքաղաքական լուրջ փոփոխություններից: ■

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Մկրտումյան Լ. Ա., Հայոց պատմություն, Եր., 2016, էջ 220:
2. Նույն տեղում:
3. http://www.historyofarmenia-am.armin.am /am/Encyclopedia_of_armenian_history_San_Stefanoyi_paymanagir_1878. Հղումը ճիշտ չէ տրված. մեջբերման կոնկրետ հղումը նշել, այլ բան է բացվում
4. Կիրակոսյան Ա. Զ., Հայկական հարցը և հայերի ցեղասպանությունը (պատմափրավական եռալեզու տեղեկանք), Եր., «Նորավանք» ԳԿՀ, 2006, էջ 8:
5. Վրացյան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, Եր., 1993, էջ 6:
6. Նախիջևանը՝ Ադրբեջանին, Կարսը՝ Թուրքիային. Մարտ 16, 1921, <https://www.aniarc.am/2019/03/16/march-16-1921-russo-turkish-treaty/>:
7. Նույն տեղում:
8. <https://bit.ly/3lF1GjX>.
9. <https://www.primeminister.am/hy/press-release/item/2020/11/10/Announcement/>

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԱՐՔՅՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱԿ

ա) Գրականություն

1. Կիրակոսյան Ա. Զ., Հայկական հարցը և հայերի ցեղասպանությունը (պատմափրավական եռալեզու տեղեկանք), Եր., «Նորավանք» ԳԿՀ, 2006:
2. Մկրտումյան Լ. Ա., Հայոց պատմություն, Եր., 2016:
3. Վրացյան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, Եր., 1993:

բ) Համացանցային նյութեր

1. http://www.historyofarmenia-am.armin.am /am/Encyclopedia_of_armenian_history_San_Stefanoyi_paymanagir_1878. Հղումը ճիշտ չէ տրված. մեջբերման կոնկրետ հղումը նշել, այլ բան է բացվում
2. Նախիջևանը՝ Ադրբեջանին, Կարսը՝ Թուրքիային. Մարտ 16, 1921, <https://www.aniarc.am/2019/03/16/march-16-1921-russo-turkish-treaty/>:
3. <https://bit.ly/3lF1GjX>.
<https://www.primeminister.am/hy/press-release/item/2020/11/10/Announcement/>.

Բաց նամակ Հյուսիսային Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների պրեզիդենտ Վուդրո Վիլսոնին՝ հայ ժողովրդին Միջագետքի անապատ արտաքսելու մասին. Բեռլին, 1919 թ. հունվար

Ալբերտ Մուշեղյան

Բանասիրական գիտությունների դոկտոր, ՀՀ ԳԱԱ գրականության ինստիտուտի առաջատար գիտաշխատող՝

ARMIN TH. WEGNER
EIN VERMÄCHTNIS IN DER WÜSTE

Offener Brief an den Präsidenten der Vereinigten Staaten von Nordamerika Woodrow Wilson, über die Austreibung des armenischen Volkes in die mesopotamische Wüste. Berlin, im Januar 1919¹.

”Das Ziel der Verschickung ist das Nichts!”

Talaat Türkischer Minister des Innern

Արմին Թեոֆիլ Վեգները իր նշանավոր Բաց նամակը՝ ուղղված Հյուսիսային Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների պրեզիդենտ Վուդրո Վիլսոնին առաջին անգամ տպագրեց 1919 թ. փետրվարի 1-ին «Frau der Gegenwart» («Ժամանակակից կինը») լրագրում: Ինչո՞ւ հենց այստեղ: Ինչպես արդեն նշել եմ², Առաջին աշխարհամարտից հետո Գերմանիայում գործող գերմանա-թուրքական միությունն իր վերահսկողության տակ էր պահում ամբողջ տեղական մամուլը՝ դաշնակից Թուրքիայի նկատմամբ որևէ ոտնձգություն թույլ չտալու համար: 33-ամյա Արմին Վեգների մայրը՝ Մարի Վեգները, կանանց պացիֆիստական շարժման ճանաչված գործիչ էր, որն էլ ապահովեց ուղերձի արագ հրատարակումը: Միայն փետրվարի 23-ին Վեգներին հաջողվեց Բաց նամակը հրատարակել «Berliner Tageblatt» հեղինակավոր լրագրում, ինչպես պատշաճում էր ուղերձի բարձրաստիճան հասցեատիրոջը, որից հետո Բաց նամակը շատ մեծ արձագանք գտավ ամբողջ Եվրոպայում:

Ինչպես հայտնի է, 1918 թ. հոկտեմբերի 30-ին ստորագրված Մուդրոսի զինադադարով Թուրքիան անձնատուր եղավ (կապիտուլյացվեց) և պարտավորվեց իր զորքերը դուրս բերել նաև Անդրկովկասից: Հայաստանը համարվում էր հաղթանակած Անտանտի «փոքր դաշնակից», որովհետև մասնակցություն էր ունեցել պատերազմին և կրել վիթխարի կորուստներ:

1919 թ. հունվարի 18-ին Փարիզում Վերսալի պալատում, բացվեց խաղաղության վեհաժողովը (կոնֆերանսը), որը ընդհատումներով շարունակվեց մինչև հաջորդ տարվա հունվարի 21-ը: Բացմանը մասնակցում էին 27 երկրների մոտ 2000 պատվիրակ: Հաղթանակած Անտանտի երկրները (Անգլիան, Ֆրանսիան, Իտալիան, Ճապոնիան և այլն) այստեղ պետք է հաշտության պայմանագրեր կնքեին պարտված Քառյակ միության երկրների, այդ թվում՝ Թուրքիայի հետ:

1919 թ. փետրվարին Փարիզում գտնվող հայկական երկու պատվիրակությունները (Ազգային պատվիրակությունը՝ Պողոս Նուբարի³ և ՀՀ պատվիրակությունը՝ Ավետիս Ահարոնյանի գլխավորությամբ) ներկայացան դաշնակիցներին՝ խնդրելով ճանաչել հայերի ազգային պահանջները:

Ֆրանսիայի արտաքին գործերի նախարար Պիշոնը հայ պատվիրակներին առաջարկեց հուշագիր պատրաստել: 1919 թ. փետրվարի 12-ին ներկայացվեց «Հայկական պահանջների հիշատակագիր» հետևյալ բովանդակությամբ՝ հայկական անկախ պետության ճանաչում՝ հայկական 7 նահանգների, Կիլիկիայի և Կովկասի հայկական հանրապետության տարածքների միացումով: Նորակազմ պետությունը դրվելու էր դաշնակից տերություններից մեկի կամ Ազգերի լիգայի երաշխավորության ներքո, ապահովվելու էին նրա տարածքի ամբողջականությունն ու անձեռնմխելիությունը: Դաշնակից տերություններից մեկին պետք է լիազորություն տրվեր ստանձնել հայկական այդ պետության մանդատը 20 տարի ժամկետով: Հաշտության կոնֆերանսը պետք է դրամական հատուցում տար հայերին՝ նրանց կրած վնասների դիմաց, ջարդերի համար պատասխանատուները պետք է պատժվեին, իսկ պատերազմի տարիներին բռնի տեղահանված ու արքայազնացված հայերը պետք է վերադարձվեին իրենց բնակավայրերը: Այդ փաստաթուղթը դրական ընթացք չստացավ: Դաշնակից տերությունները զբաղված էին պարտված Գերմանիայի նկատմամբ կիրառվելիք միջոցների մշակմամբ և ամենևին չէին շտապում քննարկելու թուրքական հարցը, որի լուծման հետ սերտորեն առնչվում էին Հայկական հարցը և հայկական պետության ստեղծումը: Միակ բանը, որ արվեց, այն էր, որ 1920 թ. հունվարի 19-ին Փարիզի հաշտության կոնֆերանսում դե ֆակտո ճանաչվեց Հայաստանը: Հայկական հարցը հետագա քննարկման

ատարկա դարձավ 1920 թ. Սան Ռեմոյի կոնֆերանսին և արտահայտվեց Սևրի պայմանագրում:

Արմին Վեգների սույն նամակը հայերեն տպագրվում է առաջին անգամ:

**Արմին Թեոֆիլ Վեգներ
Կտակ անապատում**

Բաց նամակ Հյուսիսային Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների պրեզիդենտ Վուդրո Վիլսոնին՝ հայ ժողովրդին Միջագետքի անապատ արտաքսելու մասին: Բեռլին, հունվար, 1919 թ.

*«Արտաքսելու նպատակն է՝ ոչինչը»³
Թալասթ Թորքիայի ներքին գործերի նախարար*

Պետության պարոն պրեզիդենտ, մի՛ փակեք Ձեր ականջները, քանզի Ձեզ դիմում է մի անծանոթ: Անցյալ տարվա հունվարի 8-ին Միացյալ Նահանգներին հղած Ձեր ուղերձում Դուք պահանջ էիք ներկայացրել ճշումից ազատագրելու Օսմանյան կայսրության բոլոր ոչ թուրք ժողովուրդներին: Նրանց թվում են և հայերը: Այդ ժողովրդի համար է, որ ես բարձրացնում եմ իմ ձայնը: Իբրև այն սակավաթիվ եվրոպացիներից մեկը, որ ապրել է նրա ահավոր կործանումը՝ սկսած Անատոլիայի պտղաբեր դաշտերից մինչև նրա խղճուկ խլիպների բնաջնջումը Միջագետքի ամայի անապատներում, ես ինձ իրավունք եմ վերապահում ի ցույց դնել Ձեր առջև գրկանքի ու սոսկումի պատկերներ: Գրեթե երկու տարի շարունակ անցնում էին դրանք հայացքիս առջևով, որպեսզի այլևս երբեք ինձ չլքեն: Ես սա անում եմ այն պահին, երբ Ձեզ հետ դաշնակցած երկրները Փարիզում սկսում են խաղաղության բանակցություններ, որոնք պետք է որոշեն աշխարհի բախտը գալիք տասնամյակների համար: Հայ ժողովուրդն ամենից աննշանն է շատերի մեջ. բանակցության ատարկա է ավելի մեծ և ավելի փառահեղ պետությունների ապագան: Ուստի սպասելի է, որ մի փոքրիկ, ծայրաստիճան թուլացած մարդկային ցեղի խնդիրը մի կողմ մղվի եվրոպական խոշոր պետությունների եսամոլական նկրտումների պատճառով, և այսպիսով, Հայաստանի գլխին խաղան անտարբերության ու մոռացման այն նույն խաղը, որ պատմության ընթացքում նրա հետ այնքան հաճախ է կրկնվել: Դա չափազանց անարդար կլիներ, քանզի աշխարհի ոչ մի ժողովրդի հետ երբևէ նման անիրավություն չի կատարվել, ինչպես հայերի: Հարցը վերաբերում է բոլոր քրիստոնյաներին, դա համայն մարդկության հարցն է:

Հայ ժողովուրդը, որպես այդպիսին, մասնակից չի եղել այս պատերազմին: Մինչև իսկ նրան հնարավորություն չի տրվել գործնական դեր ունենալու դրանում: Նա այս պատերազմի գոհն էր: 1915 թ. գարնանը, երբ թուրքական կառավարությունը ձեռնամուխ եղավ երկու միլիոն հայերին երկրի երեսից բնաջնջելու անընթացիկ ծրագրի իրագործմանը, նրանց արևմտյան եղբայրների ձեռքերը Ֆրանսիայում, Անգլիայում ու Գերմանիայում թաթախված էին սեփական դժբախտ արյան մեջ, որ նրանք գետի պես հեղում էին իրենց անստության՝ ողբալի կուրության պատճառով: Ոչ ոք արգելք չեղավ Թուրքիայի խավարամիտ իշխանավորներին՝ վերջ տալու իրենց տաժանագին խոշտանգումներին, որոնց

գործադրումն իրապես կարելի է համեմատել միայն խեղացնոր ոճրագործի արարքի հետ: Այսպես, նրանք մի ողջ ժողովուրդ՝ տղամարդկանց, կանանց, ծերերի, մանուկների, հղի մայրերի, անօգնական ծծկերների, քշեցին Արաբական անապատ՝ ոչ այլ մտադրությամբ, քան սովահար անել նրանց:

Եվրոպայում վաղուց սովոր էին Սիրիոյի դիտել իբրև տնտեսապես աշխարհիս ամենագուրկ երկրներից մեկը, որտեղ ապրելն ամենախիստ պատիժն է համարվում: Սակայն այդ երկրում կան նաև պտղաբեր դաշտեր, հակառակ ցրտաշունչ ձմռանը՝ խաղում է կազդուրիչ օդը, բայց ինչ է Սիրիոյի համեմատ միջագետքյան տափաստանը: Մի լայնարձակ երկիր՝ գուրկ խոտից, գուրկ ծառերից, գրեթե անասունից գուրկ, ծածկված աղքատիկ սեզով, մարդկանցից գուրկ, որոնք առանց այդ էլ կարեկցանքի նշույլ չունեն: Գորշ, կավածեփ տափարակը, որ ձգվում է շատ մղոններ, լերկ անապատներ՝ ժայռոտ ու քարքարոտ, խարխիված գետափեր, որոնց վրա անողոք արևն իր կրակն է թափում. աշնանը՝ անվերջանալի անձրևներ, ձմռանը ցրտաշունչ գիշերներ՝ սառնամանիքով կամ սառցե եղյամով: Երկու մեծ գետերից գատ՝ չկա ոչ մի ջուր: Մի քանի փոքրիկ գյուղեր հազիվ են հասցնում կերակրել մի բուռ արաբ հովիվների, որոնք ողորմելի աղքատության մեջ լինելով, ամեն օտարականի վրա նայում են իբրև բարեպատեհ որսի:

Մի հայրենիքից, որ նրանց էր պատկանում հազարավոր տարիներ, մինչև որ հռոմեացիք Պոմպեոսի օրոք նվաճեցին նրանց երկիրը, թուրքական կայսրության բոլոր կողմերից՝ բարձր լեռների կիրճերով, Մարմարա ծովի ափերից նրանց քշում էին հարավ՝ մինչև արմավենու օազիսները՝ ժողովելով այս անմխիթար կիրճերում: Դա անում էին ներողություն հայցելով, որ հեզնանք է ամեն մի մարդկային զգացմունքի հանդեպ, հորդորելով հետները ուրիշ ոչինչ չվերցնել, կարծես նրանց նոր կացարաններ էին հրամանելու, որտեղ կարող էին տնավորվել: Նախքան ընտանիքների տեղահանումը տղամարդկանց խմբերով կոտորում էին, շղթաներով կամ թոկերով իրար կապած՝ նետում գետը, ձեռքերն ու ոտքերը կապկպած գլորում լեռնիվար. կանանց վաճառում էին հասարակաց շուկաներում կամ ծերերին ու մանուկներին մահակի մահացու հարվածների տակ քշում փողոցներով՝ բռնի աշխատանքի:

Իբր այսքանը բավական չէ, իրենց ոճրագործ ձեռքերը հավիտենապես նույնքան արատավորելու համար նրանք մի ժողովրդի, որին (նախապես) գրկել էին պարագլուխներից ու

ճարտասան առաջնորդներից⁴, օրվա ու գիշերվա ցանկացած ժամի արտաքսում էին քաղաքներից, կիսամերկ հանում անկողիններից, կողոպտում նրանց տները, հրկիզում շեները, ավերում եկեղեցիները կամ վերածում դրանք մզկիթների: Խլում էին հայերից նրանց անասունը, վերցնում նրանց էշերն ու սայլերը, ձեռքերից հափշտակում հացը, մերկացնում նրանց անդամները, հափշտակում ծամերի ու ատամների ոսկին:

Պաշտոնյաներ, սպաներ, զինվորներ կատաղի մոլուցքով մրցակցում էին անասնական հաճույքի համար դպրոցներից դուրս էին քարշ տալիս փխրուն

կազմվածքով որք աղջիկների, որ բռնաբարեն: Ծանր հղի կամ մահամերձ կանանց ցիցեր էին խրում, և կինը, չկարողանալով քարշ գալ, վայր էր ընկնում գյուղամիջյան ճանապարհին ու հանգում, մինչ նրա տակի փոշին վերածվում էր արնաշաղախ տիղմի:

Երկայն ճանապարհով անցողարձող ուղևորները հայացքները զարհուրած շրջում էին դիվային վայրագության այս հարավուփոխ պատկերներից, որպեսզի իջևանատներում հայտնաբերեն բակերի գոմարքի մեջ պառկած նորածին մանկանց: Ծանապարհներին սփռված էին տղաների հատած ձեռքեր՝ կտտամահ արվածների գույթ հայցող ձեռքեր, որ աղերսանքով մեկնած են եղել իրենց խոշտանգողներին: Գաղթականների թափորներից, որ մեկնելու ժամանակ հայրենի Բարձր Հայքում բազմահագար շունչ էին հաշվվում, Հալեպ քաղաքի սահմաններին հասնելիս միայն մի քանի հարյուր մարդ էր մնացել, մինչդեռ դաշտերը ծածկված էին ուռած կամ սևացած դիերով, որ օդում վարակ էին տարածում: Անարգված, մերկանդամ ու շորերը կողոպտած՝ փոված էին նրանք շուրջբոլորը, կամ մեջք մեջքի կապած՝ նրանց հրում գցում էին Եփրատը՝ ձկների կեր: Չնայած դրան՝ նրանց բազմությունները, որ հանդիպեցին անապատում՝ Ռաքքայի մոտ, Եփրատի ափին⁵, դեռևս հազարներով էին հաշվվում: Երբեմն ժանդարմները, ի պատասխան մյուս երկրների բողոքի, կարծես ծաղրելու համար սովյալների ցամաքած ձեռքերին մի քիչ ալյուր էին շաղ տալիս: Նրանք ազահաբար լսատում էին այն, որովհետև հնար չունեին դրանից հաց թխելու: Միակ արդյունքն այն էր, որ երկարում էր նրանց հոգեվաբքը: Բայց Հալեպի դարպասների առաջ էլ նրանց դադար չտվեցին: Պատերազմի անմիտ պատրվակով, որ ոչ ոք չի կարող արդարացնել, նրանց նստացող շարանները, արևակեղ ճանապարհներով, քարքարոտ ձորերով, անանցանելի բլուրներով, հիվանդությունից ու տենդից դողահար, քվեցին հարյուրավոր մղոններ՝ դեպի կիսաարևադարձային ճահճուտները, դեպի չգոյության ամայություն:

Այսպես մեռնում էին նրանք՝ քրդերից զարկված, ռազմական պահնորդներից կողոպտված, գնդակահարված, կախված, թունավորված, դաշունահար, խեղդամահ արված, վարակներից հյուծված, ջրահեղձ, ցրտահարված, ծարավից տոչորված, սովալյուկ, նեխած, շնագայլերից հոշոտված: Մանուկները լալիս էին մահամերձ, տղամարդիկ ջախջախվում ժայռերին, մայրերն իրենց փոքրիկներին նետում էին ջրհորները, հղի կանայք, իրար ձեռք բռնած, երգելով նետվում էին Եփրատը: Աշխարհի բոլոր մահերով, բոլոր դարերի մահերով մեռնում էին նրանք: Ես տեսել եմ խելագարների, որ իրենց արտաթորանքն էին ուտում իբրև կերակուր, հանդիպել եմ կանանց, որ եփում էին իրենց նորածին զավակների մարմինները, աղջիկների, որ հերձում էին իրենց մայրերի դեռևս տաք դիակները, որպեսզի մահացածի աղիներում փնտրեն ավազակաբարո ժանդարմների ահից կուլ տված ոսկին:

Ավերակ իջևանատներում նրանք պառկում էին կիսանեխ դիակների կույտերի մեջ և անտարբեր սպասում մահվան: Որովհետև ինչքան կարող էին նրանք այդ կերպ ձգել իրենց գոյությունը՝ ձիերի կոյաղքի մեջ

հատիկներ որոնելով կամ խոտ ճարակելով: Սա միայն չնչին մասն է այն ամենի, ինչ որ ես անձամբ եմ տեսել, ինչ որ ծանոթներն ու ճանփորդներն են ինձ պատմել, կամ լսել եմ տեղահանվածների բերանից:

Պետության պարոն պրեզիդենտ, երբ Դուք թերթելու լինեք սարսափազդու դեպքերի այն ամփոփագրերը, որ անաչառությամբ հավաքել են լորդ Բրայսը Անգլիայում և Յոհաննես Լեպսիուսը Գերմանիայում, ապա կտեսնեք, որ ես չեմ չափազանցում: Բայց եթե արդեն Ձեր ձեռքին են, ինչպես ենթադրում եմ, սուսկումի այն պատկերները, որոնց ամբողջ աշխարհն է տեղյակ՝ բացի Գերմանիայից, որոնց իսկությունն այստեղ ամենաամոթալի ձևով ժխտում էին, ապա ճի իրավունքով եմ ես դրանք ուղղակի երդումով հաստատում: Ես դա անում եմ մարդկային համերաշխության իրավունքով, մի սրբազան խոստումի պարտականությամբ:

Երբ անապատում թաքուն շրջում էի տեղահանված գաղթականների ճամբարներով, նստում նրանց վրաններում՝ սովյալների ու մեռնողների հետ իրենց խսիրի վրա, նրանք պարզում էին ինձ աղերսող ձեռքերը: Նրանց քահանաների ձայնը⁶, որ հարյուրներով մեռելներ էր օրհնել թաղելիս, ինձ երդվել տվեց օգնություն խնդրել նրանց համար, երբ կրկին Եվրոպայում լինեմ: Բայց այն երկիրը, ուր ես վերադարձա, պարտված կողմն է: Իմ սեփական ժողովուրդն ինքը կարիքի մեջ է: Քաղցածներ, հիվանդներ, թշվառներ լցվել են քաղաքներն ու փողոցները: Միթե ես կարող եմ օգնություն խնդրել մի երկրից, որն ի գորտ չէ թերևս շուտով օգնել ինքն իրեն, ուր մնաց մի ավելի խեղճ երկիր: Դրա համար էլ ես դիմում եմ Ձեզ՝ վստահ իմ խոսքերի գործոյանը: Այս նամակը կտակ է. իմ բերանով հազարավոր մեռելներ են խոսում:

Պարոն պրեզիդենտ, հայ ժողովրդի հանդեպ գործած անիրավությունը չափ ու սահման չունի: Ես կարդացել եմ գրեթե այն ամենը, ինչ գրվել է այս պատերազմի մասին: Իմ մեջ խոր կնիք են թողել աշխարհի բոլոր երկրներում գործված ոճիրները՝ ճակատամարտերի, արկերից ցրիվ եկած նավերի, ինքնաթիռներից քաղաքների վրա նետվող ռումբերի պատճառած զարհուրելի կոտորածները, Բելգիայում կատարված քստմանելի սպանությունները, Ֆրանսիացի գաղթականների թշվառությունը, Սիբիր քշված գերմանացիների ու գերիների տառապանքը, Ռուսիայում մոլեգնող սարսափելի ճարակներն ու վարակները, բայց այստեղ խոսքը վերաբերում է մի անօրենության, որին չի ենթարկվել այդ ժողովուրդներից ոչ մեկը՝ ոչ ֆրանսիացի, ոչ բելգիացի, ոչ անգլիացի, ոչ ռուս, ոչ սերբ, ոչ ռումին և ոչ էլ գերմանացի, որն այսքան չարիք տեսավ այս պատերազմում: Սոսկ վայրենի ժողովուրդներն են, հավանաբար, հնում ենթարկվել նման ճակատագրի: Մինչդեռ այստեղ խոսքը վերաբերում է բարձր կրթությամբ մի ժողովրդի՝ փառահեղ անցյալով, արվեստի, բանաստեղծության և գիտության գործերում ներդրած անուրանալի վաստակով, բազմաթիվ գաղափարական այրերով, խոր հավատքի տեր, պանծալի հոգևորականությամբ մի քրիստոնյա ժողովրդի:

Նրանց ազգակիցներից շատերը, պարոն պրեզիդենտ, ովքեր, խոյս տալով Թուրքիայում հետապնդումներից, ավելի վաղ ցրվել էին ողջ

աշխարհով մեկ, երկար տարիներ ապրել են Ձեր երկրում: Նրանք տիրապետում էին աշխարհի գրեթե բոլոր լեզուներին: Նրանց կանայք ու դուստրերը վաղուց սովոր էին նստել ճոճաթռչին կամ մաքուր հարդարված սեղանի առջև, ոչ թե կույզ գալ անապատում մի փոսի շուրջ: Խելամիտ վաճառականներ, բժիշկներ, գիտնականներ, արվեստագետներ էին նրանք, ազնիվ, հաջողակ շինականներ, որոնք բարեբեր էին դարձնում Թուրքիային հպատակ իրենց երկիրը: Նրանց միակ մեղքն այն էր, որ խոսում էին ուրիշ լեզվով և ի ծնե ուրիշ հավատքի գավակներ էին:

Ամեն ոք, ով ծանոթ է այս պատերազմից առաջ Անատոլիայում տիրող իրավիճակին, ով պթափ հայացքով հետևել է այս ժողովրդի ճակատագրին, գիտե, որ հայ ռասայի դեմ միտված բոլոր մեղադրանքները այլ բան չեն, քան նողկանք հարուցող հեղուրանք, որ նրանց անագորույն իշխանավորները մեծ ջանքով ու հնարքով հորինում էին իբրև արդարացում իրենց մոլագար և վայրագ բռնատիրության, քանզի երբևէ չեն առնչվել ճշմարտացիության և մարդկայնության գաղափարին: Բայց եթե անգամ բոլոր այս պարսավանքները ճշմարիտ լինեին, դարձյալ չպիտի արդարացնեին հարյուր հազարավոր անմեղների հանդեպ գործած գարհուրելի բռնարարքները:

Ես չեմ դատապարտում իսլամը: Յուրաքանչյուր մեծ դավանանքի միտումն ազնիվ է, և որոշ մահմեդականների վերաբերմունքը ստիպում է մեզ ամոթից գլուխներս կախել Եվրոպայի արարքների առաջ: Ես չեմ դատապարտում հասարակ թուրք ժողովրդին, որի հոգին լի է խոր բարոյախոսությամբ⁷, բայց և չեմ հավատում, թե նրան առաջնորդող այրերն ի գորու են երկիրը երբևէ երջանիկ դարձնելու այն բանից հետո, երբ խորապես խորտակվեց մեր հավատը բարեկերթվելու նրանց ունակության հանդեպ, և ակներև է, որ Թուրքիան երկար ժամանակով կորցրել է ինքն իրեն կառավարելու իրավունքը:

Պետության պարոն պրեզիդենտ, Դուք պետք է հավատ ընծայեք իմ անկողմնակալությանը, քանզի այս մասին Ձեզ դիմում եմ իբրև գերմանացի, իբրև մի ժողովրդի ներկայացուցիչ, որն ամենասերտ կերպով բարեկամացել էր Թուրքիայի հետ: Այդ բարեկամության պատճառով էլ մեզ ամենաանարդար ձևով պարսավում էին սպանդին և մարդորությանը մեղսակից լինելու համար: Գերման ժողովուրդը տեղյակ չի եղել այդ ոճրագործությանը: Եթե նրա վարչախումբը, որ բոլոր ժամանակներում կրքոտ կերպով հակադարձել է նման անմիտ նախադեպերին, մի հանցանք է գործել, ապա դա թուրքական հոգեւոտեսակը չըմբռնելն է և մարդկային զգուշավորությունը, երկյուղն ու մտահոգությունը սեփական ժողովրդի ապագայի հանդեպ: Ես լուրջան չեմ տալիս նաև այն, որ անգորությունը ևս հանցանք է ժողովուրդների կյանքում:

Սակայն այս տեղահանումը հնարավոր դարձնելու և հրահրելու դատն նախատինքը միայն Գերմանիային չի վերաբերում: 1878 թ. հուլիսի բեռլինյան պայմանագրով ամբողջ Եվրոպան հանձն առավ հայ ժողովրդի անդորրի և անվտանգության երաշխավորությունը: Երբևէ կատարել է նա այդ խոստումը: Նույնիսկ Աբդուլ Համիդի

հրահրած զանգվածային սպանդներն ուշքի չբերեցին Արևմուտքին: Կույր ընչաքաղցությանը հետապնդում էր նա իր սեփական շահախնդիր նպատակները՝ չջանկանալով պաշտպան կանգնել մի վտանգված ժողովրդի: Թուրքիայի և Ձեզ դաշնակից ժողովուրդների միջև կնքված գինադադարի պայմանագրում, որին ողջ աշխարհի հայությունը տենդագին լարումով էր սպասում, Հայկական հարցը հազիվ է շոշափված:

Միթե անպատվաբեր խաղը պետք է երկրորդ անգամ ևս կրկնվի, և հայերը վերստին անցյալից հիաթափության դասեր քաղեն: Չպետք է թույլ տալ, որ այս փոքր ժողովրդի ապագան քարշ գա մեծ պետությունների եսամոլական միտումների և նկրտումների ետևից: Պարոն պրեզիդենտ, փրկեք Եվրոպայի պատիվը:

Ռուսական ժողովրդական կոմիսարների խորհուրդը հայերին շնորհել է ազատ ինքնորոշման իրավունք. այս ժողովրդի պատգամավորները Փարիզում հռչակեցին Հայաստանի անկախությունը⁸: Բայց այդ իրավունքը ճանաչելիս ժողովուրդները չպետք է աչքաթող անեն ստեղծված իրավիճակը: Թուրքիայի նախկին հայկական մարզերը անմարդաբնակ տարածք են դարձել, ուր նրա բնակչության երկու երրորդը այլևս երբեք չի վերադառնալու: Անուղղելի սխալ կլինի, եթե Ռուսաստանի հայկական մարզերը մեկընդմիջ չգառվեն այդ կայսրությունից, որպեսզի Անատոլիայի և Կիլիկիայի գավառների հետ միավորվեն մեկ երկրի մեջ, որը թուրքական գերիշխանությունից ազատագրված, ելք կունենա դեպի ծով: Միայն այս դեպքում հնարավորություն կտրվի ոչ միայն ռուսական սահմանից այն կողմ գտնվող բազմաթիվ գաղթականներին վերադարձնել իրենց բնիկ հողը, այլև նորից կենդանացնելու անայացած քաղաքներն ու շենքերը:

Պարոն պրեզիդենտ, բավական չէ, որ Դուք միայն իմանաք այս ժողովրդի տառապանքը, այլ որ նրան մի պետություն են տալիս, որի տներն ավերված են, դաշտերը՝ անայացած, քաղաքացիները՝ կոտորված: Այդ ժողովուրդն այնքան ուժասպառ է, որ սեփական ուժերով չի կարող ոտքի կանգնել: Առևտուրը խափանված է, արհեստը, արդյունագործությունը՝ պարապուրդի մատնված: Մարդկանց մեջ ոչնչացված կորովը դեռ երկար ժամանակ չի կարող վերականգնվել: Այն անբավ հարստությունները, որ այս երկրի ընչաքաղց կեղեքիչները կուտակել են տեղահանվածների թողած զանձերի հաշվին, սոսկ չնչին երաշխիք կարող են լինել:

Շատ հայեր բռնի ուժով իսլամ են ընդունել, հազարավոր մանուկներ գողացվել են, հազարներով կանանց առևանգել ու թուրք կանանց համար աղախին դարձրել: Նրանց բոլորին պետք է ազատությունը վերագտնելու երաշխիք տրվի: Բռնադատման բոլոր գոհերը, որոնք հրաշքով փրկվել են, պետք է ոտք դնեն իրենց հայրենիքը, ովքեր երկու տարի և ավելի ապրել են անապատում, իրենց կորած ինչքի դիմաց պետք է փոխհատուցում ստանան, իսկ որբերը՝ խնամք: Այն, ինչի կարոտ է այս ժողովուրդը, սերն է, որից նա այդքան երկար գրկված է եղել: Սա է մեր բոլորի մեղքի ապաշխարանքը:

Պարոն պրեզիդենտ, հայարտությունն ինձ թույլ չի տալիս որևէ բան խնդրել իմ սեփական ժողովրդի համար: Ես կասկած չունեմ, որ նա իր տառապանքների լիությունից ուժ կանխի՝ անձնագրությամբ համագործակցելու աշխարհի փրկության համար: Սակայն հայ ժողովրդի համար, որ անավար նվաստացվել է, իմ արյունոտված խիղճն ինձ ստիպում է միջնորդ դառնալ: Եթե այս պատերազմից հետո էլ նրան սատար չկանգնեն, նա գուցե կործանվի առմիշտ: Մի մարդու պողոթյունով, որն իր սեփական տառապած հոգում զգացել է նրա կրած չարչարանքների ամոթը, ես բարձրացնում եմ այն թշվառների ձայնը, որոնց գանգատներին ունկնդիր էի՝ օգնելու անկարող, որոնց սուսկալի մահը ես՝ անգորս, պետք է տեսնեի: Եփրատի անապատները ծածկող նրանց ոսկորները վերստին մարմին են առնում իմ սրտում և հորդորում ինձ դիմել Ձեզ: Ես մի անգամ արդեն բախել եմ ամերիկյան ժողովրդի դուռը, երբ Մեսքենեի ու Հալեայի գաղթականների ճամբարներից տեղահանվածների աղերսագրերը 1916 թ. աշնանը հանձնեցի Կոստանդնուպոլսում Ձեր դեսպանությանը՝: Գիտեմ, որ իմ ջանքերը գուր չեն անցել:

Ես պատասխան չեմ ակնկալում այս նամակին: Բայց եթե Դուք, պարոն պրեզիդենտ, Ձեր պետական գործունեության համար իսկապես հիմնական սկզբունք եք դարձրել նվաստացած ժողովուրդներին գորավիզ լինելու վեհ գաղափարը, ապա չպետք է անտեսեք, որ այս խոսքերից մի գորավոր ձայն է հնչում, այն միակ ձայնը, որ արտոնյալ իրավունք ունի լսելի լինելու բոլոր ժամանակներում. դա մարդկայնության ձայնն է: ■

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

- 1- Գերմաներենից թարգմանեց և ծանոթագրեց Ալբերտ Մուշեղյանը:
- 2- Ա. Մուշեղյան. Արմին Վեզների հիշատակն անարգելու փորձ. «ՎԷՄ» համահայկական հանդես, 2011, թիվ 2 (30), էջ 25-44:
- 3- Պողոս Նուբար Փաշա (1851-1930) – հայ ականավոր քաղաքական գործիչ, Եգիպտոսի վարչապետ Նուբար Նուբարյանի որդին: Աշխարհը այս հայ վարչապետին է պարտական Սուեզի ջրանցքը կառուցելու համար: Պողոս Նուբար Փաշան Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միության հիմնադիրներից է և 1-ին նախագահը: Երևանում նրա միջոցներով է կառուցվել Նուբարաշեն թաղամասը՝ ճարտարապետ Ալեքսանդր Թամանյանի նախագծով:
- 4 Հայ ժողովրդի արտաքսումը և բնակչությունը ուղարկագրայնական թուրքական կառավարությունը սկսեց երևելի և ազդեցիկ հայ մտավորականներից: 1915 թ. ապրիլի յույս 24-ի (հին տոմարով 11-ի) գիշերը մայրաքաղաք Կոստանդնուպոլսում անակնկալ կերպով ձերբակալվեցին շուրջ 200 հայ գրողներ, հրատարակիչներ, մանկավարժներ և այլ նշանավոր գործիչներ: Հետևյալ գիշերներին ձերբակալված ուսուցիչների թիվը հասավ 600-ի: Նրանց թվում էին մեծատաղանդ բանաստեղծներ Դանիել Վարուժանը, Ատոմ Յարջալյանը (Միամալ), ճանաչված բժիշկ և բանաստեղծ Ռուբեն Սևակը և շատ ուրիշներ, որոնց գրեթե բոլորին Միջագետք արտարելով՝ ճանապարհին թուրք դահիճները դաժանագույն հնարքներով տանջամահ արեցին կամ պարզապես քարով գլուխները ջնջեցին, ինչպես թուրքական պալամենտի պետգամավոր, գրող և իրավաբան Գրիգոր Զոհրապի: Նույն 1915 թ. հունիսի 15-ին Կ. Պոլսի հրապարակում կախաղան բարձրացրին 20 հայ քաղաքական (հնչական) գործիչների՝ դավադրության ամբաստանությանը:
- 5- Միջագետքում, Մադեն և Ռաքքա բնակավայրերի մոտ գտնվող հայ գաղթականների մահվան ճամբարների մասին Վեզները պատմում է իր օրագրում (Արու Հերերա, 11 հոկտեմբերի 1916 թ. - Արմին Թեֆիլի Վեզներ, Ճանապարհի անսաց տունդարձի՝ նահատակության նամակներում, գերմաներենից թարգմանեցին, առաջարկում, ծանոթագրություններով ու լուսանկարներով հրատարակության պատրաստեցին Ռ. Վ. Մուշեղյանը և Ա. Վ. Մուշեղյանը, Եր., 2000, էջ 66):
- 6- Իր օրագրում (Մեսքենե, 15 հոկտեմբերի 1916 թ.) Արմին Վեզները հիշատակում է գաղթականների հետ անապատ քված մի քահանայի՝ Տաճատ Արպանյան) անունով, որի մասին և ակնարկում է Վուդրո Վիլսոնին հղած բաց նամակում. «Երբ իրիկանում է, քահանա տեր Տաճատ Արպանի հետ նստում եմ նրա վրանի բաց դռանը, և նրանք ինձ պատմում են իրենց կրած տառապանքների, քաղաքի 800 քնտանիքների մասին, որոնց հետ ճանապարհ ընկան, այն բազմահազար մարդկանց մասին, որ նա թաղել էր անապատում, նրանց թվում՝ քսաներեք քահանա և մի եպիսկոպոս: Նրանց հայացքները ճյուղ էին վրաս. «Դու ինքը գերմանացի ես, և թուրքերին դաշնակից... ուրեմն միշտ է, որ դուք էլ էիք այդ ուզում»: Ես խոսարհում եմ աչքերս: Ինչ կարող եմ պատասխանել նրանց կասկածը փարատելու համար: Քահանան փարաջայի գրպանից հանում է հնամաշ լաթի մեջ փաթեթած Գրիգորի խաչը և երբ երկնադածությամբ ծածկում է այն համբույրներով ես հուզմունքով համակված, նույնպես չեմ կարողանում ինձ զսպել և չկալե շուրթերիս այդ խաչը, որ վկա է եղել մարդկային այսպիսի վշտի ու տառապանքի» (Արմին Թեֆիլի Վեզներ, Ճանապարհի անսաց տունդարձի, էջ 67-68):
- 7 Մի քանի տող ներքև Արմին Վեզները բնորոշում է «թուրքական հոգեբանությունը», բառացի՝ «հոգեխտեսակը» (die türkische Seelenart): Նրա խոսքով՝ այդ հոգեխտեսակը չբնորոշեց նույնիսկ Թուրքիայի դաշնակից Գերմանիան, ուստի չկարողացավ կանխատեսել մի ամբողջ ժողովրդի վերահաս տեղահանությունն ու սպանողը:
- 8- 1919 թ. հունվարին Փարիզում գումարվեց միջազգային կոնֆերանս, որին մասնակցում էին Վուդրո Վիլսոնը, Լյուդ Ջորջը, Ժորժ Կլեմանսոն, Վիտտորիո Օռլանդոն և շատ ուրիշ պատգամավորներ մեծ և փոքր պետություններից: Միացյալ Հայաստանի անունից այդ կոնֆերանսին մասնակցում էին պատգամավորներ Նուբար Փաշան և Ավետիս Ահարոնյանը: Կոնֆերանսի առաջին ակտից մեկում, դատապարտելով թուրքերի կողմից ենթակա ժողովուրդների բիրտ կառավարումը և հայերի ու մյուս ժողովուրդների սարսափելի կոտորածը, դաշնակից և միավորված պետությունները համաձայնեցին Թուրքական կայսրությունից անջատել և անկախ ճանաչել Հայաստանը, Սիրիան, Միջագետքը, Պաղեստինը և Արաբիան: Մեծ Բրիտանիայի ներկայացուցիչ Լյուդ Ջորջը հայտարարեց, թե Հայաստանը, որ ներծծված է անուղիների այրանք, երբեք չի վերադարձվի թուրքական խայտառակ բռնապետությանը: Փետրվարի 26-ին հայ պատգամավորները դաշնակիցների Գերագույն խորհրդին հուշագիր ներկայացրին Հայաստանի անկախ պետության սահմանների մասին, որոնք պետք է ձգվեին Անդրկովկասից և Սև ծովից մինչև Կիլիկիա և Միջերկրական ծով: «Հայկական այդ պահանջատիրությունը, - ինչպես նշում է պրոֆ. Ռիչարդ Հովհաննիսյանը,- համենայնդեպս դեպս համահունչ էր Անգլիայի և Ամերիկայի միջև տարվող գաղտնի բանակցություններում առաջարկված նախագծերին» (The Armenian People from Ancient to Modern Times. Edited by Richard Hovhannissian. T.II, New York, 1997, p. 319, 320): Սակայն ուշադրություն եմ հրավիրում այն փաստի վրա, որ դրանից մեկ ամիս առաջ Հայոց մեծ եղեռնի ականատես իրավագիտության դոկտոր Արմին Վեզները, իր գորակցություն արտահայտելով փարիզյան վեճաժողովում անկախ Հայաստանի հոչակմանը, սույն բաց նամակով պրեզիդենտ Վիլսոնին է ներկայացնում իր տեսակետը, որ անկախ Հայաստանը պետք է ընդգրկի ուսուսահայ մարզերից մինչև Անատոլիայի և Կիլիկիայի գավառները: Այսպիսով, փաստորեն, Վեզներն առաջինն է իր նպատար բերել անկախ և միացյալ Հայաստանի սահմանների մասին Սերի դաշնագրի բնորոշած որոշմանը (1920 թ. օգոստոսի 10):
- 9- Այս մասին Արմին Վեզները իր օրագրում հետևյալն է պատմում (Հալեայ, 19 հոկտեմբերի 1916 թ.). «Վերջին օրերս բազմաթիվ լուսանկարներ եմ արել: Ինձ պատմում են, թե Ջեմալ փաշան՝ Սիրիայի դահիճը, մահվան սպանալիքով արգելել է գաղթականների ճամբարներում լուսանկարելը: Սուսումի և մեղադրանքի այդ պատկերները ես փաթեթած թաքցրել եմ փոքրկալիս տակ: Մեսքենեի և Հալեայի ճամբարներում հավաքեցի բազմաթիվ աղերսագրեր, որ պահել եմ ուսապարկի մեջ, որպեսզի հասցնեմ Կոստանդնուպոլսի ամերիկյան դեսպանատուն, քանի որ փոստով անհնար էր դրանք առաքել: Ես վայրկյան անգամ չեմ կասկածում, որ սրանով խիստ դավաճանական քայլ եմ կատարում, քայլ և այնպես այդ թշվառներին գեթ փոքր-ինչ օգնած լինելուս գիտակցությունը համակում է ինձ ավելի մեծ երջանկության զգացումով, քան որևէ այլ բան» (Արմին Թեֆիլի Վեզներ, Ճանապարհի անսաց տունդարձի, էջ 73):

1918 թ. Ուրմիայի հերոսամարտի դերն ու նշանակությունը Մայիսեան ճակատամարտերի յաղթական ասարտի գործում...

Դերենիկ Կարոյի Մելիքեան

Թեհրանի «Ալիք» օրաթերթի գլխավոր խմբագիր, պատմական գիտությունների թեկնածու

Ատրպատականի հայությունը և հայ ազատագրական պայքարը

Պարսկաստանը՝ միջնաբերդ հայ ազատագրական պայքարի

19-րդ դարի 80-ական թականները հայոց պատմության մեջ բնութագրելի են որպես նախակուսակցական պայքարի տասնամեակ: Նախակուսակցական պայքար ասելով հասկանում ենք այն ոգորումները, որոնցով «... նոր ու գերադրական ասարհճանի բարձրացաւ հայ ազատագրական, համագային շարժման գաղափարաբանությունը»¹: «Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը կազմակերպելու և գլխավորելու նպատակով 1870-1880-ական թթ. ինչպէս արևելահայերի, այնպէս էլ արևմտահայերի մէջ արեղծոււմ են գաղղրնի խմբակներ»², որոնց նախատիպերը դարճան մի շարք հայրենասիրական խմբակցություններ և միություններ³:

Պարսիկ փորճագէտ Ռեզա Դեհղանին, կարևորելով «Միություն ի փրկություն» խմբակցության հիմնադրման վայրը՝ Վան քաղաքը, երեք գործօն է շեշտադրում. «Նախ՝ Իրիմեան Հայրիկի և Գարեգին Մրանճրեանցի ջանքերով «Արծի Վասպուրական» թերթի հրատարակումը Վանում, երկրորդ՝ նոյն այդ քաղաքի աշխարհագրական դիրքը, որով այն սահմանակից էր դառնում Ռուսաստանին և Իրանին, ինչպէս և նոյն երկրներից նիթական և զինական օժանդակություն սրանալու հարցը, և երրորդ՝ Վանի վիղայթում հայութեան՝ մեծամասնություն լինելը»⁴:

Վերը նշած միություններին որպէս «օրգանական շարունակություն հերևեցին և շնորալով հրապարակ իջան քաղաքական կուսակցությունները»⁵: Մինչ այդ, սակայն, հայ յեղափոխությունը, անցնելով պարտիզանական, սհաբելչական, մարտական և քաղաքական տարբեր փուլերով, վերածել էր ազգային-ազատագրական պայքարի⁶:

Պարսիկ պատմաբան Թուրաշ Խոսրաւիի կարծիքով՝ հայ ազատագրական պայքարի նպատակը թէ՛ Ռուսաստանի և թէ՛ օսմանցիների լծից ազատելն էր, և, «... Հաշի առնելով, որ տեալ ժամանակաշրջանում օսմանեան լուծը թօթափելը կայսրութեան տկարութեան բերումով անլի իրատեսական էր, ազատագրական պայքարը կենտրոնանում էր Արևմտեան Հայաստանում»⁷:

«Հայ ազատագրական շարժումը,- գրում է Միքայէլ Վարանդեանը,-ծունդն է երկու տեսակ հոլովոյթի, երկու շարք ազղակներու.-

1. Իրերու հոլովոյթ (էլիտիսիոն).

2. Գաղափարներու հոլովոյթ:

Մէկը միսիսն անհրաժեշտ լրացուցիչն է:

Իրերը, կամ ըսենք՝ իրականությունը, ժողովրդի մը առօրեայ կեանքը բռնատիրական լուծին տակ կարող է լինել ծանր, տանջալի, անհանդուրժելի, բայց այդ ժողովուրդը չի յուզիր, չի փոթորկիր, երբ չկայ տակաին Ոյժ-գաղափարը, որը կուգայ անոր մրատրականության թևերուն վրայ որպէս թարգման, անդրադարճում նոյն դժնդակ իրականութեան, կուգայ որպէս պատմություն, գրականություն, քարոզչություն՝ առաջնորդելու զանգամները դէպի լոյս ու ազատություն»⁸:

Հայ ազգային կուսակցությունները սկիզբ են առել կեանքի հարկադրական պահանջների բերումով, տառապող և ստրկական պայմաններում ապրող հայ ժողովրդի մարդկային և ազգային տարրական իրատունքներն ապահովելու համար⁹, որոնք հասարակա-քաղաքական զարգացման տարբեր փուլեր են անցել թէ՛ արևմտահայութեան, թէ՛ արևելահայութեան և թէ՛ այդ երկուսի սահմանադուռը հանդիսացող Պարսկաստանի ու մասնատրապէս Ատրպատականի հայութեան կեանքում:

Պարսկաստանի ռազմավարական նշանակությունը գրեթէ հաւասարապէս խնդրոյ առանցքային առարկայ է եղել հայ ազգային կուսակցությունների (Արմենական, Ս. Դ. Հնչակեան և Հ. Յ. Դաշնակցություն)՝ ազատագրական պայքարի ծրագրային, մարտավարական ու նպատակային դրոյթներում: Դա հիմնականում վերաբերում էր Պարսկաստանի՝ որպէս տարանցիկ, համեմատաբար առաւել ազատօրէն դէպի արևմտահայաստանի շրջաններ մուտք գործելու, զէնք ու զինամթերք, ինչպէս գրականություն, թերթեր ու մարդուժ տեղափոխելու երկիր, քան կարող էր լինել անմիջական ռուս-թուրքական սահմանանցմամբ, որը յաճախ սաարտում էր ի վսաս հայկական զինատար-մարտական խմբերի: Եւ իզուր չէ, որ երեք կուսակցությունների հիմնադրման հէնց սկզբնական քայլերում պարսկական վերոգրեալ գործօնը եղել է օրակարգային խնդիր:

19-րդ դարավերջին Պարսկաստանի Ատրպատական նահանգի հասարակա-քաղաքական համեմատաբար բարենպաստ պայմանները և առհասարակ աշխարհագրական դիրքը ստեղծում էին դրական ենթահող՝ հայ ազգային-ազատագրական պայքարի համար:

Հայ ազատագրական շարժումն իր անմիջական արձագանքն է ունեցել Պարսկաստանի Ատրպատականի շրջանում, մասնատրապետ՝ Դարեժում, Հեր և Զարևանդ գաւառներում, որոնք «նահապետն ու խարխիսն» էին դէպի Երկիր՝ Թուրքահայաստան տանող ճանապարհների:

Իրանի հիւսիսարևմտեան շրջանների վերոնշեալ քաղաքներում բնակուում էին մեծ թով հայեր: Յատկանշելի է, որ «այդ քաղաքները աշխարհագրական առումով մօտ և նպարակայարմար էին Արևմտեան Հայաստանի հետ կապ հասարակելու տեսանկյունից»¹⁰:

19-րդ դարավերջին և 20-րդ դարասկզբին թէ՛ Հնչակեան և թէ՛ Դաշնակցութիւն կուսակցութիւնները, կազմաւորելով փոքր խմբակներ ու կազմակերպելով դրանց զինավարժական աշխատանքները Թարիզում, Սալմաստում ու Խոյում, ենթահող էին պատրաստում օսմանական սահմանն անցնելու համար¹¹:

Թարիզը, Սալմաստն ու Խոյն այն կամուրջներն էին, որոնցով անցնում էին «առաջին առաքեալները»՝ դէպի Երկիր մեկնելու համար: Յատկապէս Սալմաստում էր, որ վարժում ու մարզում էին յեղափոխական մարտիկները, կազմաւորում զինատար և մարտական խմբերը՝ Երկիր մեկնելու համար: Յեղափոխական շարժման, կազմակերպւած պայքարի հետագայ տարիներին է, որ սկսում են կարևոր նշանակութիւն ստանալ նաև Խոյը (Աարայր), Ս. Թաղեռսի վանքը (Մենաւոր), Ուրմիան (Կապուտան) և Ղարաղաղը (Փայտակարան):

«... Եթէ կայ երկիր մը, -գրում է Ռուբէն Տէր-Մինասեանը, - որ ջերմապէս կը բաղձար հայ ժողովրդի ազատագրման, Պարսկաստանն է այդ: Այնտեղ էր, որ անարգել կը պարսպարւէին հայ ազատագրութեան միտքն ու ոյժը»:

Սալմաստը՝ իբրև ծննդավայրը հայ ազատագրութեան փոթորկաշունչ մարգարէի՝ Րաֆֆիի, և Վան-Վասպուրականը՝ իբրև ծննդավայրը և գործունէութեան վայրը Խրիմեանի, աշխարհագրորէն հարևան և միմեանց կապւած վայրեր էին: Դեռևս Դաշնակցութիւնից առաջ արմենականներն էին գործում այդ վայրերում, և Վանն ու Սալմաստը իրար հետ սերտորէն կապւած էին:

Պարսկաստանը հայ ազգային-ազատագրական պայքարի «խարխիսը» համարելով Մ. Վարանդեանն ընդգծել է. «Պարսկաստանը դուռ Վասպուրականի: Բրաւաջի յեղափոխականները ունէին Տրանսիան, իբրև նպաստան, մակեդոնացիք՝ Բուլղարիան, լեհերը՝ Գալիցիան, հայ յեղափոխականները ունեցան Պարսկաստանը - ասնդ, ոչ այնքան ազատ կայան,

Հայ ֆիդայիներ

ինչպէս Տրանսիան և Բուլղարիան իրաւացիներու և մակեդոնացիներու համար:

Այնուամենայնիւ, - շարունակում է Վարանդեանը, - խոշոր չափով մը, Շահերու երկիրը սպասարարանի ու մարգարանի դեր խաղացած է հայ յեղափոխականներու համար ամբողջ տասնեակ տարիներու ընթացքին, և մեր բիրտոր խոչընդոյներուն ու ցաւերուն մէջ այդ հանգամանքը հազագիւտ սիտիանքներէն մէկն էր, անշուշտ:

Քիչ-շատ ապահով կայան մըն էր, ուր կարելի էր նւիրիլ նահապարտարական երկար աշխատանքներու, այլև յեղափոխական քարոզչութիւնը մղելու, խումբեր կազմակերպելու, գէպեր շինելու և դէպի Երկիր փոխադրելու: Եղեր են, անշուշտ, վայրկեաններ, երբ Պարսից կառավարութիւնը և Երլըզգի րէրերու դրողումով, անոնց հաճելի լինելու համար անողորք կերպով հալածեր է մեր ընկերները - մասնատրապետ Խանասորի արշաանքէն յետոյ - երբեմն նոյնիսկ վարթարագոյն պաշտօնեաները բարբարոսաբար կոտորել են մերիները (Մահլամի դէպքը)¹²: Սակայն, ընդհանուր առմամբ, Պարսից իշխանութիւնները բարեացակամութեամբ աչք են գոցեր մեր խումբերու երթևեկին և մեր երկարաբն դասարական գործունէութեան վրայ՝ ընդդէմ օսմանեան բռնակալութեան»¹³: Կամ՝ պարսից կառավարութիւնը ցարական կառավարութեանը հաճոյանալու համար և քայլերի է դիմել, զորօրինակ՝ 1906 թականի յունիս-յուլիս ամիսներին ենթարկելով ցարի ներկայացուցիչների պահանջին՝ արգելել է ՀՅ Դաշնակցութեան օրգան «Դրօշակ»-ի մուտքը Պարսկաստան: Եւ ինչպէս «Դրօշակ»-ն է նշում իր 1906 թ. յուլիսի համարում. «... Կամենալով հաճելի լինել Թեհրանի Ռուսաց դեսպանութեան՝ Պարսից իշխանութիւնը հրամայում է բռնել և այրել «Դրօշակ»-ը և «Դրօշակ»-ի խմբագրութեան բոլոր հրատարակութիւնները...»:

Պարսից կառավարութեան բարեացակամ վերաբերմունքի ևս մէկ փաստ. «Վերջերս, - գրել է ՀՅԴ օրգան «Դրօշակ»-ը, - տարածւած լուրերը Պարսկաստանի մէջ հայոց կրած նեղութիւններու մասին չափազանցած են: Սալմաստը քիւրդերու կողմէն ոչ մի հալածանք չկրեց: Պարսւած խարութիւնները կառավարութեան կողմէն չէր,

Մուրթ Թաղեի վանքը

այլ մասնատր պաշտօնեաներու, ինչպէս այնտեղի գաւառապետը, որ բաւական կաշառք էր կերած: Բայց քիչ ետք Արրպարականի ընդհանուր նահանգապետը Թարիզ քերել փրսւ գինքը և, կաշառք առած դրամները խլելով անկէ, Սալմաստի հայերուն ետ փրսւ, ու դեռ խիստ պարծի ալ ենթարկեց: Իսկ Խոյի մօր քիւրդերը յարձակեցան միայն Վառ գիւղի վրայ, անխորհր կոտորելով թէ՛ պարսիկ և թէ՛ հայ:

Վերջին արեւներս Պարսից կառավարութիւնն սկսաւ անլի հաշտ աչքով նայել հայոց վրայ, և արոր իբրև սպացոյց կրնայ համարիլ Շահի վերջին հեռագիրը՝ ուղղած Արրպարականի նահանգապետին: Հեռագրին իմաստը մօրատրաստէս այսպէս էր.

«Վերջին դէպքերու առթիւ Թուրքիոյ ըրած պահանջները պարզ ցոյց տին, որ թուրք կառավարութիւնը կը ձգտի նոյն դրութիւնն ստեղծել Պարսկաստանի մէջ հայոց համար, ինչ որ Թուրքիոյ մէջ: Ուստի կը հրամայեմ, որ ամէն կերպով պաշտպանէք հայերը ու խիստ պատժի ենթարկէք Սալմաստի գաւառապետը, որու յիմարութեան շնորհիւ այնտեղի հայերը վերջերս շատ վշտացած են»»¹⁴:

Պարսիկ պարմարան դոկտ. Մուհամմեդ Ամին Ռիսհին, այս դէպքերի կապակցութեամբ վկայակոչելով պարսկերէն հանրագիրարանը, գրում է. «1895 թականին Անգլիայի, Ռուսաստանի և Ֆրանսիայի կառավարութիւնների հրահրմամբ հայերի յեղափոխական ապստամբութիւններին որպէս հակահարած օսմանեան պետութիւնը քիւրդերի միջոցով վայրագ կոտորածներ կազմակերպեց հայերի դէմ, որոնց հետևանքով 200.000 հայեր Թուրքիայի ասիական հարածում և յաջորդ փրսի 7.000 հայեր Կուստանդնուպոլսում սպանուեցին»: Ես ապա շարունակում է, որ հայերի դէմ քրդական հալածանքները փրսածել են Իրանի հողում ևս: Մարմանշելով Խոյի հեռագրարան հաղորդումները՝ պարսիկ պարմարանն անելացնում է. «Օսմանեան քրդերը հայերին կոտորելու նպատակով յարձակում են Կոթորի մօրակայքում գրնող հայկական գիւղերի վրայ, սակայն Կոթորի գաւառապետ Ռահիմ խանը, հայ գիւղաբնակներին պաշտպան հանդիսանալով, նրանց փրկափոխեց Կոթոր: Միւս կողմից Խոյի իշխանութիւնը 50 հեծեալ է ուղարկում ի պաշտպանութիւն Կոթորի, և երբ քրդերը որոշել էին մի հայ քահանայի և նրան

ուղեկոչող հայերին առնանգել, նոյն Ռահիմ խանի գինեալները, նրանց պաշտպանելով, դէպի Խոյ են փրկափոխում: Նոյն օրերին լուր է սրացում, թէ քրդերն ուզում են յարձակել հայկական Վառ գիւղի վրայ: Չնայած նրան, որ պարսիկ հրամանատարներ Հէյրար խանն ու Շոռուզ խանը մի խումբ գինեալների հետ ի պաշտպանութիւն հայերի շարժեցին դէպի Վառ գիւղ, բայց նայապէս այդ շրջանում մեծ թով հայեր կոտորածի ենթարկեցին»¹⁵:

Ռուս կողակների ջոկատի հրամանատար Կազակովսկու 1897 թ. հոկտեմբերի 2-ի յուշագրութիւնները մէջբերելով՝ Մ. Ա. Ռիսհին վկայում է հայ յեղափոխականների նկատմամբ պարսիկ իշխանաւորների դրական կեցածքի մասին, որոնց յարձակման արդիւնքում սպանել էին շուրջ 300 քուրդ բարբարոսներ: Իսկ վերջիններիս աշիրեթապետերի՝ հայ գինեալներին պատժելու բազմաթիւ դիմումները մերժում են պարսիկ թագաժառանգի (Խոյի, Սալմաստի և Ուրմիոյ գաւառների պետ) կողմից: Ըստ Կազակովսկու՝ այդ մերժման պատճառով է, որ քուրդ հրոսակները վրէժխնդիր են լինում հայկական Վառի գիւղացիներից¹⁶:

Հայ յեղափոխական շարժումների առաջին իսկ օրերից Ատրպատականի Սալմաստ գաւառը (Մինարեթ) կարևոր կայան է եղել*, այնտեղ գործունէութիւն են ծաւալել արմենական Գոլոշեանն ու Ագրիպասեանը: Միաժամանակ ստեղծեցին նաև գինատար խմբերը: Առաջին խումբը Սալմաստում ձևաւորել է Վարդանը (Մեհրաբեան, Խանաստրի Վարդան): Այդ գործով էր զբաղում նաև Նիկոլ Դումանը, որի ստեղծած 60 հոգանոց խումբը Սարայի մերձակայքում յարձակման է ենթարկում, և միայն Տէրոյեանին է յաջողում մի քանի հոգով հասնել Վան: Զինատար խմբերը Երկիր էին գնում հիմնականում 3 ուղերթերով՝ Երևան–Փոքր Մասիս – Սասուն, Կարս – Խնուս և Սալմաստ – Վան:

Պատմարան Ստեփան Պողոսեանն իր «Հայոց Ցեղասպանութեան պատմութիւն» պատմագիտական գրքի առաջին հատորի 440-րդ էջում մէջբերում է Ֆ. Սիբիրիսկու վկայութիւնը. «Ռուսաստանի զէնքը փրկափոխում էր Բարսու կամ Թիֆլիս, այնտեղից՝ պարսկական Սալմաստ քաղաք, այնտեղից ... հրացանները փանտում էին ուներին գցած: 15-20 մարդոց բաղկացած խումբը վերցնում էր 20-30 հրացան, հազարատր փամփոշուր ... Բաֆֆո գրքերի կապոցները ... գիշերով, լեռնային կածաններով ու կիրճերով, վայրի գազանների նման թաքնուելով մարդկանց հայեացքներից, ուներին երկուական հրացան գցած, երկուական փամփոշուր կրծքներին, իաշաձևած դաշոյնն ու արձանակը գօրիները իրած ... թափառական գայլի պէս սպասարանից սպասարան էին անցնում ... Վան հասցած գրեթէ իւրաքանչիւր հրացան արժում էր մի կէանք»¹⁷:

Ի յաւելումս հարկ է նշել նաև «Պարմութիւն Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան» գրքի վկայութիւնը. «... Պասլը Ալիի ցոյցէն և Զէյթունի սպարամբութենէն

երբ, որոնք խանդավառած և ոգևորած էին ամբողջ հայությունը, Սալմասարը սկսաւ լեցիլ հայ յեղափոխականներով: Կուգային կովկասահայ և արքայասահմանեան գործիչներ և մարտիկներ, հնչակեաններ և դաշնակցականներ...»¹⁸:

«Արքայապրականի միս հայաբնակ գաւառ Խոյը ևս, որ կեղծ անունով Աւարայր կը կոչէր, բնական կեորոնն էր Մակոս և Մենասորի, միաժամանակ և առաջին կայանը՝ Կովկասէն Երկրի համար մրցած ռազմամթերքին, որ ներս կուգար Նախավկայի ճամբով: Վերջէն, Կոմսը հնարաւորութիւն արեղծեց նաև ուղղակի Վանի հետ հաղորդակցելու Ղոթուրի վրայով: Թեթև ստրիանդակային ճանապարհ մըն էր այդ, գրականութիւն մրցնելու, նոյնպէս և իրար հետ արագ հաղորդակցելու համար»¹⁹:

Ահա այսպէս 19-րդ դարի վերջերին Իրանում գործունէութիւն է ծաւալել Արմենական կուսակցութիւնը, որը, սակայն, լինելով արևմտահայերի ունևոր խափ ներկայացուցիչ, թէև հետագային կայուն դիրքեր չկարողացաւ գրաւել իրանահայերի շրջանում, բայցևայնպէս, նրա քիչնէրը հիմնադրութեան առաջին տարիներից իսկ՝ մինչ 1890-ական թթ., երբ արդէն կազմակերպւած և զօրեղ ուժ էին, գործել են Պարսկաստանի Ատրպատականի տարբեր գաւառներում և, փորձելով «արմատաւորել Պարսկաստանը, ուժեղ կազմակերպւած մասնաճիւղեր են արեղծել Սալմասարում, Խոյում, Հալթանում, Ուրմիայում, Փայաջուկում և Թարիզում...»²⁰:

Արմենական կուսակցութիւնը թէպէտ երկարատև գործունէութիւն չծաւալեց, սակայն, լինելով առաջինը, անհրաժեշտ ենթահող ու հիմք ստեղծեց աւելի կազմակերպւած և համեմատաբար աւելի երկարակեաց Հնչակեան կուսակցութեան, իսկ աւելի ուշ՝ «Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան» համար, որն առաջինների համեմատ աւելի երկարատև և արմատաւորւած գործունէութիւն ծաւալեց Պարսկաստանում հայ ազատագրական պայքարի հոլովոյթում²¹:

Ահա և նոյն ազատագրական պայքարի միջնաբերդը լինելու ուշագրաւ ցուցանիշ կարող են համարել Ատրպատականի հայութեան խրախուսիչ և առանձնայատուկ նշանակութեամբ հերոսական գոյամարտերը, որոնք արգելակեցին թուրքական հայաջինջ քաղաքականութեան ամբողջացումը Ատրպատականում: Այդպիսին է եղել Ուրմիայի հերոսամարտը (1918 թ. գարուն): «Այդ մասին, - ինչպէս նշում է Ա. Ամուրեանը, - դժբախտաբար քիչ բան է գրած: Նրա կարևորութիւնը, սակայն, շարք մեծ է հետևեալ նկարագրումներով.

1. Թրքական արշաւող բանակի աջ թևի յառաջխաղացումը դանդաղում է ամիսներ շարունակ (առնաւազն 5-6 ամիս), որը կարարւում էր պարսկական Արքայապրականի վրայով:

2. Այդ դանդաղեցումը հնարաւորութիւն է տալիս Արարատեան դաշտի Երևանի հայութեան ինքնապաշտպանութեան միջոցների դիմել, որը

արդիւնաւորեց Սարդարապատի, Բաշ-Ապարանի և Դարաքիլիսէի հերոսամարտերով:

3. Թիւրքը չկարողացաւ հասնել իր նպատակին՝ ջարդել գլխովին Սալմաստ-Ուրմիայի հայութեանը:

Ահա այս երեք գլխաւոր պարագաներն են, որ պատմականօրէն արժևորում են Ուրմիայի հերոսամարտը և շեշտում այն նպաստը, որ Պարսկաստանի հայութիւնը ընծայել է Հայ Դատին»²²:

Հղումներ

- 1- Ղազարեան Հ., Հայ ժողովրդի ցեղասպանութիւնը Օսմանեան կայսրութիւնում, հ. 1 (երկրորդ վերանշակւած հրատարակութիւն), Երևան, 2007 թ, էջ 503:
 - 2- Մելքոնեան Ա., Հայոց պատմութիւն, Երևան, 1998, էջ 150:
 - 3- Իրանցից են՝ «Բարենպաստակ ընկերութիւն» (Ալեքսանդրապոլ, 1869 թ.), «Միութիւն ի փրկութիւն» գաղտնի ընկերութիւն (Վասպուրական, 1872 թ.), «Հայրենիքի սիրոյ» գրասենեակ (Մեծ Դարաքիլիսա, 1874 թ.), «Սև խաչ» (1878 թ.), «Միացեալ ընկերութիւն» (1880 թ.), «Պաշտպան հայրենեաց» (1881 թ.), «Հայ նարողնիկական երիտասարդներ» (1882 թ.), «Հայոց յեղափոխական ընկերութիւն» (1887 թ.), մարտական «Դրօշակ» խումբ (1888 թ.), «Երիտասարդ Հայաստան» (1889 թ.) և այլն:
 - 4- Դեհղանի Ռ., Հայերը Առաջին համաշխարհային պատերազմում, Թեհրան, 2014, էջ 140:
 - 5- Ղազարեան Հ., նշ. աշխ., էջ 544:
 - 6- Տեն Տասնապետեան Հ., Պատմութիւն Հայ յեղափոխական շարժման և Հայ յեղափոխական դաշնակցութեան, Բելյուրթ. 2009 թ. էջ 19:
 - 7- Խոսրովի Թ., «Հայ գաղտնի միութիւնների հիմնադրութիւնը 19-րդ դարում», «Փէյման» պարսկ. Հանդես, էջ 38:
 - 8- Վարանդեան Մ., Հ.Յ. Դաշնակցութեան պատմութիւն, Ա. հատոր, Թեհրան, 1981, էջ 27:
 - 9- Տեն Ամուրեան Ա., Հայ Դատ. Հայ ժողովրդի ազատագրական միջերը, Թեհրան, 1977, էջ 62:
 - 10- Իրանի ազգային արխիւ, թղթ. ն.օ. 431, վաւերագիր ն.օ. 29 600 41 51-:
 - 11- Տեն Բերբերեան Հ., Հայերի դերը Իրանի Սահմանադրական շարժման մէջ, «Փէյման» պրսկ. հանդէս, Թեհրան, 2006, թիւ 36, էջ 12:
 - 12- ՀՅԴ օրգան «Դրօշակ»-ը իր 30 նոյ. 1893 թակիր համարի 96-րդ էջում «Պարտքի գոհերը-ինը ընկերների նահատակումը Սալմաստում» խորագրի ներքոյ, թղթակցային ձևաչափով ներկայացրել է Մահլամի դէպքը՝ իր բոլոր դրագներով: Ըստ «Յեղափոխական պայման: Ազատագրական պայքարի յուշամատեն»-ի (Ե հատոր, 1964, էջ 143)՝ Մահլամի դէպքից հինգ տարի անց՝ 1898թ., «Վրէժ» Կ. կոմիտէի որոշմամբ, Լևոն Մանթոյեան-Հովակիմեանն անարեկեց Սալմաստի Մահլամ գիւղի մատնիչ Ստեփանին:
 - 13- Վարանդեան Մ., Հ.Յ.Դ. Պատմութիւն, հատոր Ա, Թեհրան, 1984, էջ 139:
 - 14- «Դրօշակ», 1897թ., դեկտ.25, էջ 137:
 - 15- Ռիսիի Մ. Ա., Խոյի պատմութիւնը, Թեհրան, 1933 էջ 427-428:
 - 16- Նոյն տեղում, էջ 428:
- *Ըստ Մալխասի՝ «Բացի այն, որ Սալմաստը իր շօշափելի հայ ազգաբնակչութեան շնորհիւ նպաստաւոր խարիսխ մըն էր գործունէութեան, ունէր և այն մեծ առաւելութիւնը, որ համեմատաբար, լեռնային կտրուկ ճամբայ մը ունէր դէպի Երկիր, պատրաստելու և թագնւած մալու յարմարութիւններով: Այս հանգամանքները եղան պատճառ, որ իրար յաջորդող կուսակցութիւնները՝ Արմենական, Հնչակեան և Դաշնակցական, հազիւ կազմաւորւած, դարձուցին իրենց գործունէութեան խարիսխը» (Մալխաս, Ապրումներ, Թեհրան, 1982, էջ 151):
- 17- «Նորք» հանդէս, նշել հրատ. վայրը, 1989, թիւ 12, էջ 14-15:
 - 18- «Պատմութիւն Ս.Դ. Հնչակեան կուսակցութեան», Ա հատոր, Բելյուրթ, 1962, էջ 208:
 - 19- Մալխաս, նշ. աշխ., էջ 258:
 - 20- Կարապետեան Ա., Արմենական կուսակցութեան կազմաւորումն ու գործունէութիւնը, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ պատմ. ինստ.հրատ., Երևան 2003 թ. էջ 7-8:
 - 21- Տեն Դեհղանի Ռ., նշ. աշխ., էջ 151:
 - 22- Ամուրեան Ա., Ատրպատականի հայութեան վիճակը թրքական բանակների ներխուժման օրերին, էջ 21:

ՀՅ Դաշնակցության կազմակերպական կառույցին առանձնահատկությունը

Տիգրան Ճինսպաշեն

Հայ Յեղափոխական Դաշնակցության անդրանիկ Ընդհանուր ժողովը (Թիֆլիս, 1892) իր մշակած ծրագրին կցած է կանոնադրային բնույթ ունեցող սեղմ բաժին մը՝ «Կազմակերպություն» խորագրով: Կուսակցությունը գաղափարական որոշակի տեսական ունեցող և որոշակի գործելակերպով գործող կենդանի հասարականություն է: Անոր կանոնները կը հպատակին կազմակերպական ընդհանուր կառույցի մը, որ իր կարգին կը բխի կուսակցության գաղափարաբանությունէն: Ժողովները, մարմինները և անհատները շաղկապող կանոնները ինքնանպատակ չեն. անոնք կը մշակուին ծրագրուած գործերուն միջև ներդաշնակություն ստեղծելու, նպատակն իրականացնելու համար:

Դաշնակցության կազմակերպական կառույցը կուսակցության գաղափարախօսության, գործելակերպին, բարոյական ըմբռնումներուն, վարած քաղաքականության ու որդեգրած ռազմավարության համապատասխան պէտք է ըլլայ:

Ծրագրի բնութագրումով՝ «Հայ Յեղափոխական Դաշնակցությունը իր էությունը, աշխարհայեացքով և ասանդներով ազգային, ընկերվարական, ժողովրդավարական և յեղափոխական կուսակցություն է: Հայ Յեղափոխական Դաշնակցությունը իր բոլոր ուժերով կը պայքարի հայ ազգի քաղաքական-իրարեասական, ընկերային-մշակութային բովանդակ շահերու պաշտպանության համար»: Իսկ ծրագրի Ընդհանուր րեսության եզրակացությունը ասելի կը յարակցեն՝ «Հ.Յ. Դաշնակցությունը, հասարակիմ իր գաղափարաբանության, բոլոր ուժերով կը նուիրուի բովանդակ հայ ազգի քաղաքական, րարեասական, ընկերային և մշակութային շահերու պաշտպանության, յանուն ազար հայի, ազար քաղաքացիի և ազար հայրենիքի կերպունսն»:

ՀՅ Դաշնակցությունը ազգային է: «...ազգը՝ իբրև պարմական-մշակութային, լեզուական և ընկերային-քաղաքական ուրոյն անբողջություն, հիմնական արժէք է և համանարդկային զարգացման ու հոգեմտաոր բազմակողմանի հարարացման էական գործօն»: Դաշնակցության գործը հայ ազգին կը վերաբերի: Կարևորելով հանդերձ հայ ազգը՝ Դաշնակցությունը կը մերժէ բացառիկության ամէն նկրտում:

ՀՅ Դաշնակցությունը ընկերվարական է: Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրությունը Հայաստանը կը սահմանէ իբրև «սոցիալական» պետություն: Աշխատանքի արժևորումը, արդար հատուցման ու գնահատման անհրաժեշտությունը, ընկերային կարիքներու (ուսում, առողջապահություն, բժշկություն, մանուկներու և տարեցներու խնամատարություն և այլն) գոհացումը կը յառաջացնեն համերաշխ և բարգաւաճող հասարակություն: Դաշնակցությունը կ'ընդունի սեփականության տարբեր ձևերը՝ մասնաւոր, համագործակցական, պետական ու խառն: Ժողովուրդի սեփականությունը կը հանդիսանան մշակոյթը, հողը և ընդերքը, բնական միջավայրը և պաշարները:

ՀՅ Դաշնակցությունը յեղափոխական է: Յեղափոխություն (ի-եղ-ա-փոխ-ություն) կը նշանակէ «եղածը, գոյություն ունեցածը փոխել»: Հայ ազգին ու հայոց

հայրենիքին վիճակը՝ ինքնիշխանության և ազատության բացակայություն, երկրի փոքրացում, ժողովուրդի ցրում, անընդունելի է, ուրեմն ենթակայ փոխուելու: Միջոցը փոփոխության կը ճշդուի համաձայն պայմաններուն և չ'ենթադրեր անպայման բռնամիջոց, սակայն կ'ենթադրէ համաժողովրդային մասնակցություն:

Գաղափարական այս վարդապետությունը կիրարկելու, գործի վերածելու համար Դաշնակցությունը ստեղծած է կազմակերպություն և մշակած համապատասխան կառույց: Կազմակերպությունը գաղափարի իրագործման համար է: Ան ենթակայ է ոչ միայն գաղափարական հաստատման պահանջներուն, այլ նաև քաղաքական, տնտեսական ու ընկերային պայմաններու թելադրանքին, տուեալ ժամանակաշրջանի մը մէջ ծրագրուած գործի տեսակին ու ծաւալին: Ուրեմն կազմակերպական կառույցը, պահպանելով գաղափարական հիմնական սկզբունքները, ենթակայ է փոփոխության, հոլովոյթի:

Իր հիմնադրության օրէն իսկ Դաշնակցությունը կոչուած էր գործելու առնուազն երեք տարբեր միջավայրերու մէջ՝ Օսմանեան կայսրություն, Ռուսական կայսրություն, Պարսկաստան: Երեք միջավայրերուն մէջ ապրող հայության կարգավիճակը, պահանջները, հնարաւորությունները կը տարբերէին իրարմէ: Կեդրոնէ մը ղեկավարուող միատեսակ աշխատանքի ոճի մը որդեգրումը անխուսափելիօրէն պիտի ստեղծէր հակասություններ, տարակարծություններ, վէճեր ու, կազմակերպությունը իր հիմնական գործէն շեղելով, զայն պիտի վերածէր ներքին տարակարծություններու թատերաբեմի: Անհրաժեշտ էր որդեգրել այնպիսի կառույց, որ կը պահպանէր քաղաքական-գաղափարական միասնությունը, միաժամանակ տեղական պայմաններուն պատշաճող նախաձեռնության հնարաւորություն կ'ընձեռէր տարբեր միջավայրերու մէջ գործող միաւորներուն: Առաջին Ընդհանուր ժողովը՝ գումարուած Թիֆլիսի մէջ 1892 թ., կ'որդեգրէ ապակեղորնացման սկզբունքը: ՀՅ Դաշնակցությունը, որ երկու տարուան գործունէության ընթացքին դադրած էր տարբեր յեղափոխական խմբակներու «դաշնակցություն» ըլլալէ, դարձած էր միասնական գաղափարաբանություն ունեցող կոռ ու միաձոյլ կազմակերպություն, կ'որդեգրէ աշխատանքային, գործի «դաշնակցության» սկզբունքը:

Ազգային-ազատագրական պայքարի կազմակերպություն հանդիսացող Դաշնակցությունը կ'որոշէ գաղափարական

Դաշնակցական բեմ

խիստ կեղրոնացումով գործել՝ բոլորին համար խստորէն պարտադիր դարձնելով Ընդհանուր ժողովի որոշումներուն անշեղ գործադրութիւնը: Ազատորէն գործելու հնարաւորութիւնը՝ կազմակերպական ապակեղրոնացումը, կը վերաբերի տեղական միջոցներուն, հնարաւորութիւններուն: Կազմակերպական ապակեղրոնացման ու գաղափարական կեղրոնացման հանգանակը կը պայմանաւորուի բարոյական սկզբունքով: Արդարև, Ա Ընդհանուր ժողովը կը պատգամէ, որ «եղափոխական գործի մէջ իրաւունքի և պահանջի խնդիր չի կրնար ըլլալ, այլ միմիայն բարոյական պարտաւորութեան և բաւարարութեան խնդիր»: Սիմոն Զաւարեանի յտակեցումով՝ «Ժող Ընդհանուր Ժողովը որոշէ սկզբունքներն ու տակաւնը, բայց թող իրաւաբանչիւր վայրի ընտրեալ մարմինը ինքը վարէ տեղական գործերը, ինքը նախաձեռնէ և կատարէ՝ ղեկավարուելով նոյն ընդհանուր սկզբունքներէն»:

1892 թ. Ա Ընդհանուր ժողովէն մինչև 1919 թ. Թ Ընդհանուր ժողովը կազմակերպական կառոյցի հարցը միշտ եղած է օրակարգի վրայ՝ բացառութեամբ Ը Ընդհանուր ժողովին (1914), որ վաղաժամ աւարտած է Համաշխարհային պատերազմի սկսելուն պատճառով: Բոլոր Ընդհանուր ժողովներուն կատարած են կարևոր փոփոխութիւններ՝ միշտ կառոյցը պատշաճեցնելով քաղաքական կացութեան թելադրած պահանջներուն: Այսպէս՝ Դաշնակցութիւնը գործած է երկու, նոյնիսկ երեք Բիւրոներով, որոնք թէև օժտուած էին գործադիր մարմնի իրաւասութիւններով, սակայն աւելի շատ համադրող, տեղեկութիւնները փոխանցող և նիւթական միջոցները կեղրոնացնող ու բաշխող հեղինակաւոր մարմիններ էին: Բիւրոներու ընտրութիւնը ընդհանրապէս կատարուած է Ընդհանուր ժողովի մէջ, բայց նաև երբեմն անոնց կազմը ամբողջացուած է Ռայոնական կոչուած ժողովներու մէջ, որոնք ընդարձակ շրջանի մը յատուկ մասնակի Ընդհանուր ժողովներ էին: Դաշնակցութիւնը տակաւին յառաջացուցած է Պատասխանատու մարմիններ (կամ Պատասխանատու կեղրոնական կոմիտէներ)՝ գանոնք ամբողջապէս և երբեմն մասամբ ընտրելով Ընդհանուր ժողովի կողմէ: Ընդհանուր ժողովները ընտրած են նաև ոչ տարածքային այլազան մարմիններ, ինչպէս Ցուցական մարմինը կամ Ինքնապաշտպանութեան կեղրոնական կոմիտէն: Այս բոլոր մարմիններուն մէջ յեղափոխական պայքարի ընթացքին յառաջացած բացերը լրացնելու, նոր կացութիւններու հետևանքով ծրագիրները վերանայելու համար Դաշնակցութիւնը ունեցած է «Դաշնակցութեան կամքը ներկայացնող մարմին», աւելի ուշ՝ «Դաշնակցութեան խորհուրդ»: Վերջին մարմիններուն կ'անդամակցէին Բիւրոներու և Պատասխանատու կեղրոնական կոմիտէներու ներկայացուցիչները: Բոլոր պատշաճեցումները և փոփոխութիւնները կատարուած են Գ Ընդհանուր ժողովի ուղեւնային որոշումին սկստառումով. «Դաշնակցութեան նպատակի և կազմակերպութեան սիստեմի վերաբերեալ որևէ արմատական փոփոխութիւն չի կրնար որոշել Ընդհանուր Ժողովը, եթէ նախապէս այդ խնդիրը չէ ներկայացուած Կեղրոնական կոմիտէներուն»:

1915-1918 թթ. դէպքերը, հայութեան տեղաշարժերը, գաղթականութիւնը փաստորէն կազմալուծեցին Դաշնակցութեան կազմակերպական կառոյցին մաս կազմող մարմինները: Կազմակերպական քառսին վերջ դրաւ 1919 թ. աշնան Երևանի մէջ գումարուած Թ Ընդհանուր ժողովը:

Թ Ընդհանուր ժողովը կը գումարուի իբրև պետական

դարձած կուսակցութեան ժողով: Այս ժողովով ՀՅ Դաշնակցութիւնը կը նուիրագործէ պետութիւն կերտող և պետութիւն կառավարող կուսակցութեան իր նոր հանգանակը: Այս պայմաններուն մէջ երբեմնի երկու (նոյնիսկ երեք) Բիւրոներ և քանի մը Պատասխանատու մարմիններ հաշտող Դաշնակցութիւնը կ'որդեգրէ մէկ Բիւրոյով գործելու դրութիւնը: Բիւրոն կը դառնայ ՀՅ Դաշնակցութեան գերագոյն գործադիր մարմինը, որուն կը վերապահուի կուսակցութեան ընդհանուր քաղաքականութեան ղեկավարութիւնը: Միաժամանակ, ապակեղրոնացման սկզբունքին շեշտումով, Կեղրոնական կոմիտէները կը պահեն իրենց տրուած նախկին իրաւասութիւնները ամբողջական կերպով: Բիւրոն Հայաստանի մէջ կուսակցութեան քաղաքական գործունէութեան վարիչն է, սակայն պարտաւոր է խորհրդակցիլ թէ Կեղրոնական կոմիտէներուն և թէ խորհրդարանի Դաշնակցական ֆրակցիային հետ: Ընդհանուր ժողովի կողմէ չնախատեսուած հարցերու քննութեան համար բոլորին մասնակցութեամբ կը գումարուի խորհրդաժողով մը, որ նորութիւն է Դաշնակցութեան կառոյցին մէջ: Խորհրդաժողովը կը գումարուի Բիւրոյի անդամներու երկու երրորդի կամ առնուազն երեք Կեղրոնական կոմիտէներու պահանջով: Խորհրդաժողովի որոշումները պարտադիր են Բիւրոյին և բոլոր մարմիններուն համար:

Թ Ընդհանուր ժողովին որդեգրուած կառոյցը կը համապատասխանէ պետութեան վարչական բաժանումներուն. գիւղական և թաղային ժողովներ, գաւառակային ժողով, գաւառային և քաղաքային ժողովներ, շրջանային ժողով և ժողովներէն բխած համապատասխան մարմիններ: Ռայոնական ժողով կը կոչուի իրաւաբանչիւր պետութեան սահմաններուն մէջ գտնուող Կեղրոնական կոմիտէներու և Շրջանային ժողովներու ներկայացուցիչներու ընդհանուր ժողովը:

1920 թուականի մայիսէն սկսեալ դէպքերը արգելք եղան այս կառոյցին գործադրութեան: Հայաստանի խորհրդայնացումէն ետք նախատեսուած կառոյցը դարձաւ ժամանակավրէպ: ՀՅ Դաշնակցութիւնը հարկադրուեցաւ վերակազմաւորուիլ արտասահմանի մէջ, ուր նորանոր գաղութներ կը կազմաւորուէին: Նոր կազմաւորուող գաղութներու ազգային դիմագիծի պահպանման, քաղաքականացման անհրաժեշտութիւնը մղեց Ժ Ընդհանուր ժողովը (Փարիզ, 1924) յառաջացնելու այժմու կառոյցին մօտիկ համակարգ մը, որ մինչև 1997-ի ԻԲ արտակարգ Ընդհանուր ժողովը մասնակի փոփոխութիւններով կարելի դարձուց Դաշնակցութեան աշխարհասփիւռ կազմակերպութեան գոյատուրը և գործունէութիւնը:

Հայաստանի համար Թ Ընդհանուր ժողովը յառաջացուց Պատասխանատու մարմին մը, որ պահպանեց հայաստանեան կառոյցը մինչև ԺԲ Ընդհանուր ժողովը (փետրուար-մարտ, 1933, Փարիզ), որուն, առաջին անգամ ըլլալով, Հայաստանի կազմակերպութիւնը չէր մասնակցէր: Այս ժողովը Երկրի հին կազմակերպութիւնները լուծարուած յայտարարեց:

1990-ի յուլիսին՝ Հայաստանի Հանրապետութեան անկախութեան հռչակումէն տարի մը առաջ, ՀՅ Դաշնակցութիւնը պաշտօնապէս բացայայտեց իր կազմակերպական ներկայութիւնը Հայաստանի մէջ: Հայաստանեան երիտասարդ կազմակերպութիւնը կազմաւորուեցաւ շնորհիւ առժամայ ներքին կանոնադրներու՝ միշտ նկատի ունենալով

կազմակերպական կանոններու հիմնական սկզբունքները: Հայաստանեան կազմակերպութիւնը յաջորդաբար մասնակցեցաւ ԻԵ և ԻԶ Ընդհանուր ժողովներուն՝ իբրև Կեդրոնական կոմիտէութիւն: Շարքերու ուռնացման իբրև արդիւնք և նկատի ունենալով Հայաստանի դաշնակցական կազմակերպութեան իրաւաստուկ պայմանները, որոնք մասամբ կը յիշեցնեն 1918-1920-ի դրութիւնը, ԻԶ Ընդհանուր ժողովը որոշեց Դաշնակցութեան ծրագրին և կառոյցին նուիրուած արտակարգ Ընդհանուր ժողով մը գումարել, որ տեղի ունեցաւ 1997-ին Պէյրութի մէջ: ԺԷ արտակարգ Ընդհանուր ժողովը, փոքր սրբագրումներ կատարելով արտասահմանեան շրջաններու կանոնագրային տրամադրութիւններուն մէջ, յառաջացուց Հայաստանի Հանրապետութեան յատուկ կառոյց մը: Այսպէս, համաձայն Հայաստանի վարչական բաժանումներուն, կը յառաջանան կոմիտէութիւններ, մարզային կոմիտէութիւններ, Երևանի քաղաքային կոմիտէութիւն, Հայաստանի կազմակերպութիւն: Համապատասխանաբար կը հետևին խումբի ժողովը, կոմիտէութեան կամ Առանձնակի խումբի ժողովը, Մարզային ժողովը կամ Երևանի քաղաքային ժողովը և Գերագոյն ժողովը: Իւրաքանչիւր ժողովէն կը բխի մարմին մը (բացի խումբէն): Նոր կանոնագիրը կը հաստատուէ, որ «Հայաստանի Հանրապետութեան քաղաքական կենսին մէջ ՀՅԴ քաղաքականութիւնը կը ներկայացնէ և կը գործարքէ Հայաստանի Գերագոյն Մարմինը: ՀՅԴ Ընդհանուր ժողովի կողմէ, որոշուած ռազմավարութեան և Հայաստանի արտաքին քաղաքականութեան սուսչոող հարցերու պարագային Հայաստանի Գերագոյն Մարմինն ու ՀՅԴ Բիւրոն կը գործեն համախորհուրդ: Այս ծիրին մէջ վերջին որոշումը կը պարկանի ՀՅԴ Բիւրոյին»: Միւս կողմէ՝ Բիւրոն պարտաւոր է տարին անգամ մը գումարելու «ՀՅԴ Բիւրոյի ու շրջանային մարմիններու ներկայացուցիչներու խորհրդակցական ժողով»: Այդ ժողովը, լսելէ ետք Բիւրոյի տարեկան տեղեկագիրը, նոր պայմաններէ ու կացութիւններէ բխող ՀՅԴ ռազմավարութեան և ընդհանուր քաղաքականութեան պատշաճեցումներ և յարմարեցումներ կ'առաջարկէ: Որոշման իրատուքը կը պատկանի Բիւրոյին:

Շուրջ քառորդ դար կիրարկուած է արտասահմանեան շրջաններու համար նախատեսուած կառոյցին վրայ հայաստանեան կազմակերպութեան պատուաստումով ստացուած ՀՅ Դաշնակցութեան համահայկական կառոյցը: Արտասահմանեան շրջաններէն ոմանք այս դասաւորումին մէջ տեսան հայաստանեան երիտասարդ ու բնականաբար քիչ փորձառու կազմակերպութեան տրուած անհամաչափ իրաւաստութիւններ: Փոփոխութեան փորձեր եղան, սակայն պէտք է խոստովանիլ, որ գանգատողները յաջողեցան առաջարկել տարբեր՝ Դաշնակցութեան կազմակերպական աստիճանները յարգող, գործնական և անվի արդիւնատես կառոյց մը:

Ո՞րն է հարցին էութիւնը: Ինչպէս հայութեան ստուար մեծամասնութիւնը, այնպէս ալ ՀՅ Դաշնակցութեան աշխարհասփիւռ կազմակերպութեան շրջաններուն ճնշող մեծամասնութիւնը կը գտնուի Հայաստանէն դուրս: Արտասահմանեան կազմակերպական շրջանները բնականաբար ունին տեղական գործեր, որոնք գաղութներուն համար կարևոր են ու անշրջանցելի: Կարևոր են, սակայն ոչ հիմնական: Դաշնակցական հասկացողութեամբ՝ Սփիտքը ժամանակաւոր երևոյթ է, քանի որ ՀՅ Դաշնակցութեան նպատակը հողահաւաքի ու հայահաւաքի իրականացումն է:

Ամբողջական Հայաստան՝ ամբողջական հայութեամբ: Կը հետևի, որ ՀՅ Դաշնակցութեան գործը, ուր ալ կատարուի անիկա, Հայաստանի համար է: Հայաստանէն դուրս դաշնակցականները ուժ և հեղինակութիւն կը կուտակեն՝ զանոնք ի սպաս դնելու համար Հայաստանին ու Հայ դատին: Նոյնիսկ Սփիտքը հզորացնելու ճիգերը նոյն մտասնեման, նոյն առաջադրանքին կը ծառայեն:

Այս պայմաններուն նկատառումով՝ արտասահմանեան կազմակերպութիւնները կրնան միայն դիտողի դեր ստանձնել Հայաստանի մէջ կատարուածին նկատմամբ, անոր մասին ըսելիք չունենալ: Եղան դաշնակցականներ, որոնք երկու Բիւրոներու միջոցով կարծեցին հարցին լուծում գտնել: Ճիշդ է, որ արտասահմանեան դաշնակցական կազմակերպութիւններու և հայաստանեան կազմակերպութեան գործառոյթները իրարմէ տարբեր են: Առաջինները դուրսի աշխարհի տարբեր երկիրներուն մէջ, տարբեր քաղաքական վարչակարգեր ունեցող միջավայրերու մէջ Հայաստանի համար գործող գաղութային կամ համայնքային կազմակերպութիւններ են: Երկրորդը պետական կազմակերպութիւն է, Հայաստան պետութեան մէջ իսկ գործող կազմակերպութիւն: Աշխատանքի ոճն է տարբեր, ձևն է տարբեր, պարունակութիւնն է տարբեր: Միջոցը տարբեր է, բայց առաջադրանքը՝ միևնոյնը:

Ապակեդրոնացման նուիրականացած սկզբունքով՝ Հայաստանի մէջ քաղաքականութիւն կիրարկելու իրատուքը կը պատկանի Հայաստանի Գերագոյն մարմինն, անշուշտ, Ընդհանուր ժողովի կողմէ հաստատուած ռազմավարութեան սահմաններուն մէջ: Միաժամանակ հարկ է ըմբռնումով մտնենալ Հայաստանէն դուրս գտնուողներուն շահագրգիռ հետաքրքրութեան ու գործին մասնակից դառնալու ձգտումին: Պայմանով, որ սրբութեամբ պահպանուի համայն Դաշնակցութեան գաղափարական միասնութիւնը:

Երկու (թէ բազմաթիւ) անյայտներով այս հաստատումին լուծում գտնելու կոչուած է ՀՅ Դաշնակցութիւնը: Հաղորդակցական միջոցներու մերօրեայ դիւրութիւնները թոյլ կու տան, որ Դաշնակցութիւնը գործէ մէկ Բիւրոյի սչալուրջ հսկողութեան ներքոյ: Միաժամանակ կարելի է, օրինակի համար, պարբերաբար գումարել խորհրդաժողով մը, որ իրաւասու ըլլայ նոր կացութիւններու նկատառումով որոշումներ կայացնելու: Որոշումներ, որոնք պարտադիր ըլլան թէ ՀՅԴ Բիւրոյին և թէ բոլոր մարմիններուն համար: Նախընթացը կայ, թէն չգործադրուած: Թ՝ Ընդհանուր ժողովի նախատեսած խորհրդաժողովը ունէր նման իրաւաստութիւն, սակայն պիտի գումարուէր Բիւրոյի երկու երրորդին կամ ամուուագն երեք Կեդրոնական կոմիտէներու պահանջով: Պայմանները այժմ տարբեր են, լուծումն ալ կրնայ տարբեր ըլլալ, պատշաճ՝ ժամանակակից պայմաններուն: Օրինակի համար՝ Թ՝ Ընդհանուր ժողովի օրերուն արտասահմանեան մարմինները փոքրաթիւ էին (հազիւ քանի մը հատ), մինչդեռ այժմ անոնք մեծ թիւ կը կազմեն:

Կառոյցի փոփոխութիւնները կամ ստեղծուած պայմաններուն պատշաճեցումները կը վկայեն բոլոր իրավիճակներուն համապատասխան աշխատանքի պայմաններ ստեղծելու ՀՅ Դաշնակցութեան ունակութեան մասին: Միշտ հաւատարիմ գաղափարական միասնութեան, միշտ հետամուտ բարոյական սկզբունքներուն՝ գործի կուսակցութիւն հանդիսացող ՀՅ Դաշնակցութիւնը չէ կաշկանդուած կազմակերպական անուկ մաքրակրօնութեամբ ու զիտցած է իր կազմակերպական կառոյցը յարմարեցնել գործի իրականականներուն: ■

Ո՛չ ինքնապարտուողականության

Վրէժ-Արմէս

Ժողովուրդ մը կ'ապրի, եթէ ուզէ ապրիլ:
Իսկ ան կը պարտուի, եթէ ինքզինք պարտուած զգայ,
եթէ ինքզինք պարտութեան մատնէ:

Այս օրերուն, երբ, հակառակ բոլոր բացասական պայմաններուն, Ռդինայիական խաղերը դարձեալ կը կայանան, կ'արժէ վերջիշէլ արդի խաղերու հիմնադիր Փիեռ Տը Գուպերթենի (Pierre de Coubertin) այն խօսքը, որ 1948 թ. Լոնտոնի խաղերու մարզադաշտի մուտքին զետեղուած էր, և որ պատահաբար աչքիս զարկաւ օրաթերթի մը էջերուն մէջ. «Ռդինայիական խաղերուն մէջ կարևորը յաղթելը չէ, այլ մասնակցիլը: Կենսաքին մէջ կենսականը նուաճելը չէ, այլ լաւ կռուիլը»:

Չէի կրնար անմիջապէս չտեսնել այս խօսքին իմաստութիւնը՝ առնչուած մեր իրականութեան՝ հայրութեան ներկայ վիճակին, ու չմտնիլ կարդալու զայն սա ձևով. «Քաղաքակրթութեան պատմութեան մէջ կարևորը յաղթելը չէ, այլ մասնակցիլը, ժողովուրդի մը կենսաքին մէջ կարևորը նուաճելը չէ, այլ լաւ կռուիլը»: Եւ չէի կրնար անմիջապէս ցիշէլ Քրիստափորի անմահ պատգամը. «Յարատն կոի,- յաճախ և երկար ժամանակ, գուցէ անյաջող՝ չնայած երբեմն նոյնիսկ իր լայն ծաւալին,- ահա թէ ո՞ր է մեր փրկութեան բանալին»:

Յարատն կռուի, այսինքն՝ լաւ կռուի, այսինքն՝ զէնքը վար չդնէ, ձեռնթափ չըլլայ, չվհատիլ:

Այո՛, պարտուեցանք: Այո՛, լայն ծաւալ ունեցաւ մեր պարտութիւնը: Մեծ եղաւ մեր կորուստը, մեծ եղան մեր կորուստները, հողային ըլլայ թէ մարդկային, սիւթական ըլլայ թէ հոգեկան:

Մեր բազմահազարամեայ պատմութեան ընթացքին նման կորուստներ, անելի ահաւոր, անելի մահացու պարտութիւններ կրած ենք մենք: Վերջինը՝ 1915 թ. ծայր տուած, նոյնիսկ անկէ տասնամեակներ առաջ սկսած ու տակաւին վերջ չգտած: 2020 թ. նոյեմբերն ալ կարելի է պարզապէս շարունակութիւնը համարել Մեծ եղեռնին, գուցէ առաջին հերթին մեր իսկ մեղքով: Կարելի է նաև հրաշքներու կարգին դասել Հայաստանի Հանրապետութեան հիմնումը 1918 թ., անոր վերանկախացումը 1991 թ.: Բայց ահա՛ փաստին առջևն ենք: Կոիւր չէր կրնար վերջ գտած ըլլալ: Ո՛վ գիտէ, թերևս պիտի չօրօրուէինք սին յոյսերով և պարծանքներով: Պատերազմը կը շարունակուէր մեր կոնակէն, դաւերը կը նիւթուէին մեզմէ գաղտնի:

Յարատն կոի...

Չմոռնանք: Ժամանակի ընթացքին կը վերականգնին կորուստները, կը վերանուաճուին հողերը, կը վերաբազմանայ ժողովուրդը: Կարևորը, սակայն, ամենէն առաջ ու ամենէն անելի հոգեկան արիւթեան վերականգնումն է: Նոյեմբերը մեզ ամենէն անելի հարուածեց այդ տեսակէտէն:

Ասոր համար էր, որ տասնամեակներով անդու աշխատեցանք, պայքարեցանք, ամեն տեսակ զոհողութիւն յանձն առինք, մեր չունեցածը նուիրաբերեցինք, մեր քունը փախցուցինք, մեր հաճոյքներէն հրաժարեցանք, տուինք ու տուինք:

Ասոր համար էր, որ անսովոր կեանք մը ապրեցանք, հայ ուզեցինք ապրիլ, Դանտ հետապնդեցինք: Եկեղեցի-դպրոց, ակումբ կառուցեցինք, փոքրիկ Հայաստաններ կերտեցինք տարաշխարհի մէջ, իսկ վերանկախացած Հայաստանը դարձուցինք մեր կիզակէտը:

Հիմա իրապէս որքան արագ կրնանք յուսահատիլ, հրաժարիլ մեր հետապնդած նպատակներէն, հրաժարիլ մեր հայրութենէն ալ, խառնուիլ ուրիշներու, մերուի տեղական շրջանակներուն ու կապերը խզել հայրութեան հետ: Մոռնալ ամեն ինչ:

Ահա՛ ճիշտ այդտեղ է, որ իմաստ կ'առնեն Տը Գուպերթենի թէ Քրիստափորի պատգամները:

Լաւ կռուիլ: Յարատն կռուիլ:

Եւ հիասթափելու փոխարէն ինքնաքննութիւն կատարել: Վհատելու տեղ հասկնալ, թէ ինչ սխալ ըրինք, որ հոս հասանք: Փոխանակ թելերը ծալելու՝ վերլուծենք, թէ ինչ պէտք է ընենք մեր մէջքը շտկելու և մեր երթը շարունակելու համար: Մանաւանդ ստորակայութեան զգացումին տեղ վճռակամութիւնը ունենանք մեր՝ իբրև ժողովուրդ ապրելու անսակարկելի իրատնքին տէր կանգնելու: Վերջապէս քաջութիւնը ունենանք ընդդիմանալու մեզ պատակտել ջանացող բոլոր փորձերուն, դուրսէն ըլլան անոնք թէ ներսէն:

Այո՛, յարատն կոի:

Գիտակցինք, սակայն, որ ազգի մը տարեգրութիւնը տարիներով, տասնամեակներով կամ հարիւրամեակներով չէ, որ կը գրուի: Ան կը գրուի այնքան երկար ատեն, որ ազգը կ'որոշէ չմեռնիլ: Կը վճռէ՛ ապրիլ:

Ահա՛ այս տեսականով պիտի շարունակենք մեր երթը: Մեր՝ հայրութեան, մեր ազգային կառոյցներուն, մեր հաւատքի տուններուն, մեր կրթական հնոցներուն, մեր մամուլին, այլև մանաւանդ մեր ազգային կուսակցութիւններուն՝ Հ.Յ. Դաշնակցութեան և բոլոր միւսներուն, որոնք կը յաւակնին տակաւին ազգային կոչուելու:

Վերջին խօսքը Քրիստափորինն է. «Պահպանենք, շարունակենք կոիւր, որպէսզի լայնանայ, ընդարձակուի և ընդարձակուելով յարատնի,- ահա դէպի մեր նպատակը տանող միակ ճանապարհը: Չշեղուենք այդ ճանապարհից, որ պատճառների և հետևանքների կապակցութեամբ ունի պատմութեան մէջ հաստատուած օրէնքի ուժ. չշեղուենք այդ միակ ճանապարհից, որ սփռուած է յուսատու ապագայի գրաւիչ ծաղիկներով»:

«..Դաշնակիցները՝ հայկական կառավարության գործակալները, ձգտում են Ղարաբաղը միացնել Հայաստանին: Ղարաբաղի բնակչության համար դա կնշանակի գրկվել Բաքվի իրենց սնուցող աղբյուրից և կապվել Էրիվանի հետ, մինչդեռ դրա հետ իրենք երբևէ կապված չեն եղել»:

Բոլշևիկյան կուսակցության Կովկասյան երկրկումիտեի անդամ Անաստաս Միկոյանի զեկույցից՝ ուղղված Վ. Ի. Լենինին և բոլշևիկյան կուսակցության կենտկոմին, 22 մայիսի 1919 թ.

«..Փաղափարը Թուրքահայաստանի և առհասարակ «Մեծ միացյալ և անկախ Հայաստանի» մասին հանդիսանում է փաստակար, հանցագործ և հեղադիմական քիմերիկ մի միտք, որի դեմ պետք է պայքար մղի մեր կուսակցությունը»:

Անաստաս Միկոյան՝ բոլշևիկյան կուսակցական համաժողովին ներկայացրած զեկույցումից, Մոսկվա, դեկտեմբեր, 1919 թ.

«Իմ կարծիքն այնպիսին է, որ չի կարելի անվերջ խուսանալել կողմերի միջև, պետք է սափարել կողմերից մեկին որոշակիորեն, րվյալ դեպքում Ադրբեյջանին Թուրքիայի հետ: Ես խոսել եմ Լենինի հետ, ինքը չի առարկում: Սրային»:

Ստալինի հեռագիրն Օրջոնիկիձեին, 8 հուլիսի 1920 թ.

«...Հավարով ենք լցված դեպի պայծառ ապագան, որի գրավականն է Հայաստանի աշխարավոր րարրերի հիացական վերաբերմունքը մեր կուսակցության հանդեպ և մեր թիկունքին կանգնած Թուրքիայի և Արևելքի հզոր կարմիր բանակը»:

Հատված քենալական գորքի կողմից Ալեքսանդրապոլի գրավումից հետո քաղաքում հայ բոլշևիկների կազմակերպած հանրահավաքի բանաձևից, 14 նոյեմբերի 1920 թ.

«...Պետք է վերջ տալ հայության հավաքման գաղափարին Հայաստանում, մի գաղափարի, որ մինչև այժմ էլ ապրում է ժողովրդական զանգվածների գիտակցության մեջ: Հողային ֆոնդի բացակայությունն է պարճաոր, որ զարգանա ազգայնական ոռմանրիկան, և հայությունը ձգտի րիրանալու իր «պապենական հողերին», ինչպես նաև վատ ու կենդանի պահի «միացյալ ու անկախ Հայաստանի գաղափարը»: Ուրի ... անհրաժեշտ է նախ՝ ա) վերջ դնել հայության հավաքման գաղափարին Հայաստանի մեջ և ապա՝ բ) երկրի մեջ եղած 300,000 գաղթականներին ցրել լայնածավալ Ռուսաստանի մեջ»:

Արտաշես Կարինյան, Ստեփան Շահումյանի գլխավորած Բաքվի կոմունայի արդարադատության կոմիտար, 1921 թվականին՝ ՀԽՍՀ արդարադատության ժողկոմ, 1923-1924 թվականներին՝ ՀԽՍՀ Կենտգործկոմի նախագահի տեղակալ, 1924-1928 թվականներին՝ նախագահը: Հայաստանի ԽՍՀ տնտեսական տեղեկագիր, 1926 թ.

«...Թուրք-բոլշևիկյան յարաբերությունը սուկ անցեալի պարմություն չէ, այլև պսորուայ ու վաղուայ հրարայ հարց: Հայ ժողովրդի ու Հայաստանի ճակարագրով հետաքրքրուող ամէն անհար պէտք է գիրենայ այդ պարմությունը՝ հասկանալու համար այն ամէնը, որ եկաւ Հայաստանի և հայ ժողովրդի գլխին: Պէտք է գիրենայ՝ խուսափելու համար անճիշտ դարողություններից, անհիմն պարանքներից և սիսալ քայլերից ապագայում»:

Միմոն Վրացյան, Հայաստանի Հանրապետության վարչապետ, հունվար, 1941 թ.

«Անկախ հայկական պետականությունը և հայ բոլշևիկները», Եր., «Լուսակն» հրատ., 2021, շապիկի էջ 4

Հայաստանի Հանրապետության սահման

ԴՐՕՇԱԿ